

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΠΜΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Μαριάννα Καμπουροπούλου

Η Βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου
Ίδρυση – Εξέλιξη – Τμήματα

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2022

Μαριάννα Καμπουροπούλου

Η Βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου

Ίδρυση – Εξέλιξη – Τμήματα

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Διονύσιος Καλαμάκης, Αναπληρωτής καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας, επόπτης

Κωνσταντίνος Παΐδας, Αναπληρωτής καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας, μέλος

Χαράλαμπος Μεσσής, ΕΔΙΠ τομέα Βυζαντινής Φιλολογίας, μέλος

ΑΘΗΝΑ 2022

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή	3
Όσιος Χριστόδουλος, ο ιδρυτής της Μονής.....	4
Η Βιβλιοθήκη της Μονής.....	5
Τα βιβλία του οσίου Χριστοδούλου από το Λάτρος.....	5
Η Οργάνωση της Βιβλιοθήκης	9
Ο χώρος της βιβλιοθήκης.....	10
Το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης	14
A. Χειρόγραφα.....	14
Κατάλογοι χειρογράφων.....	16
A) Βυζαντινοί κατάλογοι χειρογράφων	16
B) Μεταβυζαντινοί κατάλογοι χειρογράφων	21
Γ) Έντυποι κατάλογοι.....	23
Κωδικογραφικό εργαστήριο και αντιγραφείς.....	29
B. Έντυπα	38
Κατάλογοι των εντύπων	39
Κληροδοτήσεις, αφιερώσεις και δωρεές βιβλίων	41
Σταχωτές και Βιβλιοδετική παραγωγή.....	43
Χρήση της βιβλιοθήκης και δανεισμός.....	49
Βιβλιοθηκάριοι.....	51
Συμπεράσματα.....	53
Βιβλιογραφία	54

Εισαγωγή

Η Βιβλιοθήκη της Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου αποτελεί μία από τις σημαντικότερες βιβλιοθήκες της Ελλάδας. Η ιστορία της ξεκινάει από τον 11ο αιώνα και διαθέτει ένα πλούσιο υλικό χειρογράφων και εντύπων, το οποίο προσφέρεται για ιστορικές, φιλολογικές, παλαιογραφικές και κωδικολογικές έρευνες.

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να μελετήσουμε την ιστορία της Βιβλιοθήκης ξεκινώντας από την ίδρυσή της που ταυτίζεται με την ίδρυση της Μονής από τον όσιο Χριστόδουλο. Θα γίνει αναφορά στη Βιβλιοθήκη ως κτήριο, αλλά κυρίως στο περιεχόμενό της, δηλαδή στο χειρόγραφο και έντυπο υλικό που φυλάσσεται σε αυτόν τον χώρο. Δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε και τα πιο βασικά πρόσωπα που έχουν σχέση με τη Βιβλιοθήκη, μοναχούς και λαϊκούς, οι οποίοι είτε εργάστηκαν ως αντιγραφείς, συντηρητές και βιβλιοθηκάριοι είτε συνέβαλλαν στην αύξηση του υλικού ως δωρητές βιβλίων.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Διονύσιο Καλαμάκη, για το θέμα και την ευκαιρία που μου έδωσε να ασχοληθώ με μια τέτοια ιστορική Βιβλιοθήκη, τα δύο μέλη της επιτροπής, τον αναπληρωτή καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Παΐδα και τον ΕΔΙΠ κ. Χαράλαμπο Μεσσή, αλλά και τον κ. Ζήση Μελισσάκη, κύριο ερευνητή του Ιστορικού Ιδρύματος Ερευνών στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, για την συμπαράστασή του σε όλη την πορεία της μελέτης μου.

Όσιος Χριστόδουλος, ο ιδρυτής της Μονής¹

Η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, γνωστή ως Μονή της Πάτμου, ιδρύθηκε από τον Όσιο Χριστόδουλο το 1088. Ο όσιος Χριστόδουλος γεννήθηκε πριν το 1030 σε χωριό της Βιθυνίας. Αφού σπούδασε, αναχώρησε για το όρος Όλυμπος, όπου και εκάρη μοναχός. Αργότερα (περί το 1075), μετέβη στο όρος Λάτρος της Μικράς Ασίας, όπου εγκαταστάθηκε ως ηγούμενος στη Μονή του Στύλου. Όταν όμως οι πιέσεις από τους Σελτζούκους Τούρκους έγιναν πολύ έντονες, αναγκάστηκε να φύγει από τη Μικρά Ασία. Περίπου για μια δεκαετία (από το 1079) περιπλανήθηκε σε διάφορες περιοχές και μοναστήρια, όπως στα νησιά Στρόβιλο, Κω, Λειψούς και αλλού, μέχρι που κατέληξε στη νήσο Πάτμο.

Το νησί, τότε, ήταν εντελώς έρημο και με άδεια του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού, ο οποίος τον Απρίλιο του 1088 του παραχώρησε με χρυσόβουλο απόλυτη δικαιοδοσία επί της νήσου, εγκαταστάθηκε εκεί. Στον τόπο, λοιπόν, όπου ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος ως εξόριστος είχε δεχθεί τις θείες Αποκαλύψεις, ο όσιος άρχισε την κατασκευή ναού, ο οποίος ήταν αφιερωμένος στον ηγαπημένο μαθητή. Μετά από πέντε χρόνια και κάτω από τις σκληρές τουρκικές επιδρομές, ο όσιος με τους μαθητές του αναγκάστηκε να καταφύγει στην Εύριπο (Εύβοια), όπου αφού έδωσε τις απαραίτητες συμβουλές στους μαθητές του, πέθανε στις 16 Μαρτίου του 1093. Αργότερα οι μαθητές μετέφεραν το λείψανό του στη Μονή της Πάτμου, όπου παραμένει μέχρι σήμερα.

¹ Polemis I., Antonopoulou Th. (2021), *Vitae et miracula sancti Christoduli Patmensis*, CFHB 56, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 17-23 και Ιερομ. Μακάριος Σιμωνοπετρίτης (2006), *Νέος Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, τόμ. VII, Αθήνα: Ίνδικτος, 165-168 και Βρανούση Ε. Λ. (1966), *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς – Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 88.

Η Βιβλιοθήκη της Μονής

Τα βιβλία του οσίου Χριστοδούλου από το Λάτρος

Τον πρώτο και βασικό πυρήνα της Βιβλιοθήκης της Μονής αποτέλεσαν τα βιβλία, τα οποία έφερε ο όσιος Χριστόδουλος από τη Μικρά Ασία. Δυστυχώς, δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για τον αριθμό και το περιεχόμενο των βιβλίων αυτών. Ό,τι γνωρίζουμε προέρχεται από κείμενα που συνέταξε ο ίδιος δίνοντας συμβουλές στους μοναχούς του.

Το πρώτο κείμενο του οσίου Χριστοδούλου γράφεται το 1091. Πρόκειται για την *Υποτύπωση*, όπου αναφέρει τους κανόνες της μοναχικής ζωής και καθορίζει το τυπικό της Μονής. Επίσης, από τον ιδρυτή της Μονής έχουν συνταχθεί η *Διαθήκη* και ο *Κωδίσκελλος*, στα οποία δίνει συμπληρωματικές πληροφορίες για την οργάνωση της Μονής, αλλά και αναφέρει ιστορικά γεγονότα της εποχής, όπως οι επιδρομές των Τούρκων στα νησιά. Στη *Διαθήκη*, ο όσιος ορίζει διάδοχο, δίνει συμβουλές προς τους μοναχούς και αναφέρεται στα κειμήλια και τα βιβλία του, τα οποία ζητά τα παραμείνουν στη Μονή της Πάτμου: *καὶ τὰ βιβλία μου (καθὼς ἡ ἀπογραφὴ αὐτῶν περιέχει, ἢ καὶ ὑπεγράφη οἰκειοχείρως παρ' ἐμοῦ) πάντα, ἵνα εἰσὶ ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ τῆς Πάτμου.*² Ο ίδιος είχε συντάξει κατάλογο των βιβλίων αυτών, προερχόμενων κυρίως από μοναστικά κέντρα του Λάτρου,³ ο οποίος όμως δεν σώζεται σήμερα: *ἦντινα ἀπογραφὴν τῶν ἱερῶν δέλτων δέδωκα τῷ ῥηθέντι παιδί μου πνευματικῷ, κυρῷ Θεοδωσίῳ, πρὸς τὸ μὴ λαθεῖν τι ἀπ' αὐτῶν.*⁴

Από τον *Κωδίσκελλο* φαίνεται ότι, ενώ ήταν εγκατεστημένος στην Κω (περί το 1079)⁵, αφού είχε αναγκαστεί από τις επιδρομές των Τούρκων να αφήσει τη Μικρά Ασία, βρήκε ευκαιρία να στείλει ανθρώπους με πλοίο για να συλλέξουν ό,τι είχε μείνει από τις Μονές του Λάτρου και κυρίως τα βιβλία: *καὶ γὰρ μετὰ τὸ αἰχμαλωτισθῆναι τὸ Μελανούδιον καὶ ἀποσκυβαλισθῆναι τὸ βεστιάριον τοῦ Λάτρου, ὥσπερ δὴ καὶ τῶν λοιπῶν μοναστηρίων, παρὰ τῶν ἀθέων Τούρκων, ἀπέστειλα πλοῖον μετὰ λαοῦ, κρατήσας τὸν οἰκονόμον τὸν κατέχοντα ταῦτα, ἔφερον τοῦτον εἰς τὴν Κῶ μετὰ τῶν βιβλίων, καὶ*

² Miklosich F. – Müller I. (1890), *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τομ. 6: *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis* 3, Wien: Gerold, 83.

³ Βρανούση Ε. Λ. (1980), *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου*. Τομ. Α': *Αυτοκρατορικά*. Διπλωματική έκδοση, γενική εισαγωγή, ευρετήρια, πίνακες, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 45.

⁴ Miklosich F. – Müller I. (1890), 83.

⁵ Βρανούση Ε. Λ. (1966), 104-105.

μετά τοῦτο εἰσήνεγκα ταῦτα εἰς τὴν Πόλιν. Καὶ εἰ μὴ τοῦτο οὕτως ἐποίησα, ἄρδην ἂν ἀπόλωντο.⁶

Από σημειώματα των κωδίκων μπορούμε να εντοπίσουμε τουλάχιστον τρεις αναφορές σε Μονές της Μικράς Ασίας. Πιο συγκεκριμένα, στον Πατμ. 15 υπάρχει το εξής κτητορικό σημείωμα: *ἡ βίβλος αὕτη τοῦ Γαλησίου πέλει.*⁷ Ο κώδικας χρονολογείται στον 11ο αιώνα και η μονή Γαλησίου βρίσκεται στην Έφεσο.⁸ Στον Πατμ. 27 μνημονεύεται η Λαύρα του Καμελαυκά⁹ και το έτος 1079. Επίσης, στον Πατμ. 140 χρονολογημένο τον Φεβρουάριο του 1056 γίνεται αναφορά στις μονές Θεοτόκου Κελλιβάρων και Αγίου Γεωργίου Σχυνώνος, που βρίσκονται στη Μίλητο.¹⁰ Και οι τρεις κώδικες χρονολογούνται σε περίοδο, που θα δικαιολογούσε το ενδεχόμενο να είναι από αυτούς που έφερε ο όσιος. Παρόλα αυτά δεν υπάρχει κανένα συγκεκριμένο στοιχείο που να επιβεβαιώνει τη σχέση των κωδίκων αυτών με τον όσιο Χριστόδουλο. Για αυτό το λόγο ακούμαστε σε απλή υπόθεση.

Σήμερα δεν γνωρίζουμε πόσοι ακριβώς ήταν οι κώδικες που συλλέχθηκαν από τη Μικρά Ασία. Όμως, θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα σημαντικοί για τον ίδιο τον όσιο Χριστόδουλο, αν λάβουμε υπόψη την ξεκάθαρη εντολή του να μην επιστραφούν ποτέ στο Λάτρος, αν τυχόν κάποιος τα ζητούσε: *καὶ εἴ ποτε πειραθῆ ἀπὸ τοῦ οἰκείου μοναστηρίου τοῦ Στύλου ἢ ἄλλου μοναστηρίου, τοῦ μηδὲν μετέχειν ἐκ τοῦ Λάτρος ἐπιζητεῖν τι ἐκ τῶν δωρηθέντων μοι παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου βιβλίων, ἵνα μὴ εἰσακούηται, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρὰν τῶν τη' πατέρων ἐπίσπᾶται καὶ τὴν ἐμὴν τοῦ ἁμαρτωλοῦ.*¹¹ Προφανώς, η αυστηρή διατύπωση της απόφασής του να μην τα πάρει κανείς και να παραμείνουν ως κτήμα στη Μονή, προέκυψε από την ανάγκη προστασίας. Η ενδεχόμενη απομάκρυνσή τους θα μπορούσε να ελλοχεύει κινδύνους,

⁶ Miklosich F. – Müller I. (1890), 87.

⁷ Σακκελίων Ι. (1890), *Πατμιακή βιβλιοθήκη ἤτοι ἀναγραφή τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καὶ βασιλικῆς Μονῆς τοῦ ἀγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν*, Αθήνα: Φιλολογικός σύλλογος Παρνασσός, 26.

⁸ Η μονή Γαλησίου ή μονή της Θεοτόκου του Γαλησίου ιδρύθηκε από τον όσιο Λάζαρο τον Γαλησιώτη πριν το 1054 και Κοτζάμπαση Σ. (2004), *Βυζαντινά χειρόγραφα από τα μοναστήρια της Μικράς Ασίας*, Αθήνα: Έφεσος, 120.

⁹ Σακκελίων Ι. (1890), 67· *μνήσθητι μου Κύριε ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου τῷ ἐλαχίστῳ καὶ εὐτελεῖ ἐν μοναχοῖς καὶ ταπεινῷ Μιχαὴλ πρεσβυτέρῳ καὶ ἐκκλησιάρχῃ τῆς εὐαγοῦς λαύρας τοῦ Καμελαυκά* και Κοτζάμπαση Σ. (2004), 115-119.

¹⁰ Κομίνης Α. Δ. (1968), *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, Πρόλογος Α.Δ. Ζακουθνοῦ, Αθήνα: Βασιλικὸν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, 4-5· *[...] Μεθοδίῳ μοναχῷ καὶ πρεσβυτέρῳ κατηγομένῳ τε μονῆς τῶν Κιλληβάρων. ἅμα καὶ τῷ γράσαντι Ἰλαρίῳ μοναχῷ καὶ πρεσβυτέρῳ μονῆς τε τοῦ ἀγίου Γεωργίου τοῦ Σχυνῶνος [...] Ἐτελειώθη σὺν Θεῷ μηνὶ φεβρουαρίῳ ἰς ἡμέρα παρασκευῆ ὥρα γ' ἔτους ,σφζδ' ἰνδικτιῶνος θ' και Κοτζάμπαση Σ. (2004), 147, 150-151 και 170.*

¹¹ Miklosich F. – Müller I. (1890), 87.

καθώς δεν θα ήταν εύκολο να εξασφαλιστεί η επιστροφή τους. Συνεπώς, θα μπορούσαν να χαθούν ή και να καταστραφούν, πράγμα το οποίο ο όσιος απεύχεται.

Επιπροσθέτως, η αξία των κωδίκων αυτών θα πρέπει να ήταν πολύ μεγάλη, αν λάβουμε υπόψη, ότι έφθασαν έως την Κωνσταντινούπολη και μάλιστα δόθηκαν στην Αγία Σοφία. Από τους κώδικες που μετέφερε, τα τρία τέταρτα παρέμειναν στην Αγία Σοφία, ενώ ο ίδιος με πατριαρχική απόφαση κράτησε το ένα τέταρτο· *ἐπεὶ μετὰ δύο καὶ τρεῖς ἀντιθέσεις ἔπεισα τὸν δεσπότην ἀντιστρέψαι πρὸς τὸ Λάτρος τρεῖς μοίρας τῶν βιβλίων καὶ παρεδόθησαν αὐτὰ τῇ ἀγίᾳ Σοφίᾳ, τοῦ φυλάττειν ταύτην τὸ μέρος τῆς μονῆς τοῦ Λάτρος, τὴν δὲ τετάρτην μερίδα, ἐκ τῶν μὴ ἔχόντων κόσμον βιβλίων, παρεδόθησαν ἐμοὶ ἐκ προσταγῆς τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου, καὶ γέγονεν ἐπὶ συνόδου ἐν τῷ μεγάλῳ σεκρέτῳ σημεῖωμα καὶ ὑπόμνημα περὶ τῶν τοιούτων βιβλίων.*¹² Το σημεῖωμα και ὑπόμνημα, όμως, δεν μας έχουν σωθεί.

Αξίζει να προσέξουμε ότι τα βιβλία έχουν χωριστεί σε δύο κατηγορίες: τα διακοσμημένα και όσα δεν έχουν διακόσμηση. Από τη φράση *ἐκ τῶν μὴ ἔχόντων κόσμον βιβλίων* μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρχαν κάποια βιβλία, άγνωστης ποσότητας, μάλλον εικονογραφημένα και πιο πολύτιμα, τα οποία παρέμειναν προφανώς στην Κωνσταντινούπολη. Το ένα τέταρτο που αναφέρεται στο κείμενο προέρχεται από τη δεύτερη κατηγορία, δηλαδή τα μη διακοσμημένα χειρόγραφα, και όχι από το σύνολο των κωδίκων.

Αυτό το ένα τέταρτο των κωδίκων άφησε στη βιβλιοθήκη της Μονής μαζί με άλλους, τους οποίους, όπως φαίνεται, είχε προμηθευτεί ο ίδιος· *τὰ δὲ πλείονα τῶν εἰρημένων βιβλίων ἐξ οἰκείων μου κόπων καὶ ἀναλωμάτων ἐξωνησάμην.*¹³ Η προσπάθεια αυτή του οσίου να συλλέξει όσα βιβλία μπορούσε, σίγουρα, θα απαιτούσε πολύ χρόνο και κόπο, πράγμα που δείχνει την ιδιαίτερη μέριμνά του για τα χειρόγραφα κατανοώντας την αξία τους και ως αντικείμενα, αλλά πρωτίστως ως κείμενα τα οποία ήταν άκρως απαραίτητα κυρίως για την λατρευτική και πνευματική ζωή των μοναχών.

Η ιστορία αυτή σχετικά με την πορεία των βιβλίων από το Λάτρος έως την Κωνσταντινούπολη δεν είναι ξεκάθαρη. Ο όσιος Χριστόδουλος φαίνεται να οδηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη για την επίλυση κάποιων υποθέσεων, όπως συνέβαινε την

¹² Miklosich F. – Müller I. (1890), 87.

¹³ Ο.π.

περίοδο εκείνη,¹⁴ αλλά δεν γνωρίζουμε γιατί μετέφερε εκεί και τα βιβλία. Το σίγουρο είναι ότι τα βιβλία τα παρέδωσε στον πατριάρχη Νικόλαο Γ' τον Γραμματικό και εκείνος του χάρισε το ένα τέταρτο από αυτά (μετά το 1085)¹⁵, τα οποία ο όσιος πήρε μαζί του και έδωσε εντολή να παραμείνουν στη Μονή της Πάτμου· *καὶ τὰ βιβλία πάντα, ἄπερ ἀπεχαρίσατό μοι ὁ ἀγιώτατος καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης κῦρις Νικόλαος (ζῆ κύριος ὁ θεός, ὅτι οὐ ψεύδομαι), κατέλειψα εἰς τὴν αὐτὴν μονήν.*¹⁶ Η αιτία όμως της διαφωνίας, η οποία επαναλήφθηκε δύο και τρεις φορές, σχετικά με τα βιβλία ανάμεσα στον πατριάρχη και τον όσιο Χριστόδουλο παραμένει άγνωστη.

Φθάνοντας, λοιπόν, ο όσιος στην Πάτμο, μετέφερε και αυτά τα βιβλία, τα οποία ήταν ανάγκη να προστατευτούν. Ακόμα, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι εκτός από τους κώδικες, είχε μαζί του και διάφορα έγγραφα¹⁷, όπως τα ιδρυτικά χρυσόβουλα και τα πρακτικά που αναφέρονται στην παράδοση της Πάτμου στον όσιο Χριστόδουλο, όσα ο ίδιος είχε φέρει μαζί του από το Λάτρος, τη Στρόβιλο και την Κω, αλλά και αυτά που προστέθηκαν αργότερα από τις κτήσεις και τα μετόχια που περιήλθαν στην ιδιοκτησία της Μονής. Επομένως, βρίσκονται στη Μονή και λιτά έγγραφα αυτοκρατορικά, δημοσίων λειτουργών, πατριαρχικά, ιδιωτικά και άλλα που χρονολογούνται από τον 11ο έως και τον 15ο αιώνα. Όλα αυτά αποτελούν ένα πλούσιο αρχειακό υλικό, το οποίο έπρεπε να προστατευτεί από οποιαδήποτε κακόβουλη ενέργεια ή την φθορά του χρόνου. Σήμερα, το υλικό αυτό αποτελεί το Αρχείο της Μονής.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι, η δημιουργία της βιβλιοθήκης συμπίπτει με την ίδρυση της Μονής το 1088. Πρόκειται για μία από τις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες της Ελλάδας, η οποία ξεχωρίζει τόσο για τον πλούσιο υλικό που διαθέτει όσο και για την οργάνωσή της ήδη από την βυζαντινή εποχή. Στο πέρασμα των αιώνων, προστέθηκαν πολύ περισσότερα βιβλία χειρόγραφα, λιτά έγγραφα και έντυπα. Εξάλλου, μετά τη μάχη του Ματζικέρτ (1071) ήταν απαραίτητο να δημιουργηθεί ένα μοναστικό κέντρο κοντά στα παράλια, για να φυλαχθούν όσα από τα κειμήλια μπορούσαν να μεταφέρουν οι πρόσφυγες μοναχοί.¹⁸ Για αυτό, η Μονή έγινε καταφύγιο

¹⁴ Βρανούση Ε.Α. (1980), 105.

¹⁵ Ο.π. και Polemis I., Antonopoulou Th. (2021), 21.

¹⁶ Miklosich F. – Müller I. (1890), 87.

¹⁷ Βρανούση Ε.Α. (1980), 117-125.

¹⁸ Ο.π., 3.

των διωκομένων μοναχών, αλλά και αποτέλεσε θησαυροφυλάκιο βιβλίων, εγγράφων, εικόνων και ιερών κειμηλίων.

Η Οργάνωση της Βιβλιοθήκης

Αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη από τα πρώτα στάδια της δημιουργίας της βιβλιοθήκης δόθηκε προσοχή στην οργάνωσή της. Η πρώτη σημαντική ένδειξη είναι η σημείωση που υπάρχει μέσα στη *Διαθήκη* για την *άπογραφή* των βιβλίων. Ο όσιος δεν ενδιαφέρθηκε μόνο για τη διάσωση, αλλά ασχολήθηκε επιμελώς με την καταγραφή τους, ώστε να υπάρχει συγκεκριμένη τάξη για την εύκολη χρήση τους και για να μην χαθούν. Επιπλέον, στην *Υποτύπωση* ορίζει συγκεκριμένο μοναχό που θα ήταν υπεύθυνος για τα βιβλία και για το αρχείο της Μονής. Ο μοναχός αυτός με την ιδιότητα του *έκκλησιάρχη* όφειλε να προσέχει ιδιαίτερος και να καταγράφει τα βιβλία και τα έγγραφα, τα οποία είχαν μεγάλη αξία: *αὐτὸς δὲ οὗτος ὁ ἐκκλησιάρχης καὶ τὰ βιβλία καὶ μέντοι καὶ τὰ χαρτῶα τῆς μονῆς δικαιώματα καὶ εἴ τι ἄλλο τῆς ἐκκλησίας ἐστὶν ὀφείλει μετὰ ἀπογραφῆς παραλαμβάνειν καὶ σὺν ἐπιμελείᾳ πλείστη φυλάττειν.*¹⁹

Η σημασία που δίνει ο όσιος στην διατήρηση των βιβλίων του φαίνεται και από την εντολή του προς τον μοναχό Επιφάνιο, ο οποίος ίσως ως νέος θα ήθελε να μορφωθεί και ακόμα ασχολείτο με κάποιες σπουδές²⁰. *τέκνον Ἐπιφάνιε γραμματικέ, ἀγωνίσθητι τελειῶσαι τὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἄρχεσθαι τὴν αἰώνιον φιλοσοφίαν μὴ παραιτεῖσθαι, ἀλλὰ καὶ τῷ θείῳ σου ταύτην ἐκπαίδευε. Τὰ δὲ δικαιώματα πάντα τὰ τῆς μονῆς, Ἐπιφάνιε, διὰ τὸν θεὸν καὶ ἵνα ἔχῃς τὴν εὐχὴν μου, μὴ γένηται ἀποκρυβή τινος χρυσοβούλλου ἢ τῶν τυχόντων ἄλλων ἢ τῶν βιβλίων, ὧν ἔχεις αὐτόθι, ἀλλὰ πάντα σῶα καὶ ἀνελλιπῆ ἐπίδος τῷ ἀντὶ ἐμοῦ καταλειφθέντι χαριστικαρίῳ καὶ δεσπότη τοῦ μοναστηρίου.*²¹ Από το απόσπασμα προκύπτει τόσο η σημασία που δόθηκε στη διαφύλαξη και προστασία των κωδίκων και του αρχειακού υλικού ήδη από τα πρώτα στάδια της δημιουργίας της Μονής και της βιβλιοθήκης, όσο και η παρουσία λόγιων μοναχών, οι οποίοι ήταν ικανοί να μελετήσουν και να διαχειριστούν όλο αυτόν τον πλούτο.

Η οργάνωση της βιβλιοθήκης ήδη από τη βυζαντινή εποχή είναι αξιοσημείωτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι για την Πάτμο σώζεται ο μεγαλύτερος αριθμός καταγραφών

¹⁹ Miklosich F. – Müller I. (1890), 74.

²⁰ Βρανούση, Ε.Λ. (1980), 46.

²¹ Ο.π., 87.

των κωδίκων της Μονής, είτε της βιβλιοθήκης είτε βιβλίων που ανήκαν σε ηγουμένους της ή άλλα πρόσωπα που είχαν δανειστεί από τη Μονή.²² Μάλιστα, δύο από τις λίστες χειρογράφων που γνωρίζουμε προέρχονται από τους διαδόχους ηγουμένους, Ιωσήφ Ιασίτη και Σάββα.²³ Είναι βέβαιο ότι και μετά τον όσιο Χριστόδουλο, οι μοναχοί δεν παραμέλησαν τα χειρόγραφα, τα οποία με το πέρασμα του χρόνου αυξήθηκαν πολύ από δωρεές και κληροδοτήματα. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η οργάνωση της βιβλιοθήκης ήταν ένα βασικό μέλημα των μοναχών, οι οποίοι με τα μέσα που διέθεταν φρόντισαν να διασώσουν τα χειρόγραφα.

Ο χώρος της βιβλιοθήκης

Κατά την ίδρυση της Μονής δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια τον τόπο φύλαξης των βιβλίων. Σύμφωνα με τους μελετητές η βιβλιοθήκη πρέπει να στεγαζόταν πάνω από τον εσωνάρθηκα του Καθολικού. Όμως, αυτό δεν το γνωρίζουμε με βεβαιότητα πριν από το 1859.²⁴

Μία συγκεκριμένη αναφορά αποτελεί το «έξω σκευοφυλάκιο», δηλαδή ένας χώρος, τον οποίο είχε ήδη το 1625 κατασκευάσει ο καθηγούμενος της Μονής κατά τον 15ο αιώνα και κτήτορας πολλών βιβλίων Νικηφόρος Χαρτοφύλακας²⁵, με δικές του δαπάνες για να φυλάσσει τα χειρόγραφα και τα έντυπα. Το «έξω σκευοφυλάκιο» συνδεόταν με το καθολικό της Μονής και στο σημείο αυτό υπάρχει η εξής κτητορική επιγραφή: «Ἐνθάδε τεθησαύρισται τὰ βιβλία Νικηφόρου Λαοδικείας τοῦ Κρητός, προηγουμένου τῆς μονῆς ταύτης, οἰκοδομήσαντος ἐπὶ τούτῳ τοδὶ τὸ οἰκίδιον. Ἔτει Χριστοῦ αἰκε´». ²⁶

Το 1770 η βιβλιοθήκη της Πατριάδας μεταφέρθηκε στη Μονή και διορίστηκε ειδικός βιβλιοθηκάριος με οδηγίες του οικουμενικού Πατριαρχείου, ανάμεσα στα καθήκοντα του οποίου ήταν η σχολική και η μοναστηριακή βιβλιοθήκη.²⁷ Ήδη από το 1769 οι δύο βιβλιοθήκες ίσως να στεγαζόταν στον ίδιο χώρο, έστω και αν δεν

²² Μελισσάκης Ζ. (2019), *Ένας Βυζαντινός Κατάλογος Χειρογράφων στη Μονή Πάτμου* στο «Λόγιοι και Λογισύνη στο Βυζάντιο», Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 47.

²³ Βρανούση, Ε.Λ. (1980), 79.

²⁴ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), μγ'.

²⁵ Κομίνης Α. Δ., επιμ. (1988), *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 341 [στο εξής: *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*].

²⁶ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), ιθ'.

²⁷ Ο.π., ιγ'.

λειτουργούσαν ως ενιαία βιβλιοθήκη, καθώς στην απογραφή του 1769 που σώζεται στον αρχαιακό κώδικα 1007 πολλά έντυπα και χειρόγραφα ανήκαν στην Σχολή.²⁸

Από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα η βιβλιοθήκη φαίνεται να αναβαθμίζεται. Χτίστηκε νέος προσεγγμένος χώρος με τα βιβλία ταξινομημένα στα ράφια. Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του Villoison (1785), όπου φαίνεται η διαφορά της νέας και της παλαιάς βιβλιοθήκης: «Σε όλη την Ελλάδα δεν είδα καμιά βιβλιοθήκη να βρίσκεται σε τόσο καλή τάξη όσο της Πάτμου. Τα βιβλία είναι τακτοποιημένα στα ράφια με τον τίτλο επικολλημένο στη ράχη των περισσότερων. Ο χειρόγραφος κατάλογος²⁹ της βιβλιοθήκης μου φάνηκε αρκετά ακριβής και δηλώνει τους τόμους «της πρώτης θέσεως, της δευτέρας θέσεως» κ.λπ. Επάνω από τα ντουλάπια υπάρχουν σπαράγματα ελληνικών χειρογράφων σχεδόν ολοσχερώς σκωληκοφαγωμένα. Οι μοναχοί μου είπαν στα 1785, ότι πριν από την κατασκευή της νέας αυτής βιβλιοθήκης, που είναι πολύ ωραία, τα βιβλία ήταν τοποθετημένα σ' ένα τόπο πολύ υγρό, όπου καταστρέφονταν (όπως η βιβλιοθήκη του Πετράρχη στη Βενετία). Πολλοί από αυτούς θυμούνταν ότι είχαν περάσει εικοσιπέντε περίπου χρόνια από τότε που αναγκάστηκαν να πετάξουν στο καμίνι δύο ή τρεις χιλιάδες από τους κατεστραμμένους αυτούς τόμους».³⁰

Ορισμένες μαρτυρίες με ασαφείς όμως πληροφορίες έχουμε τον Ed. Clarke (1801), σύμφωνα με τον οποίο η βιβλιοθήκη είναι «ένα μικρό επίμηκες δωμάτιο με λίθινη θολωτή οροφή». Ο χαρακτηρισμός αυτός παραπέμπει στο «έξω σκευοφυλάκιο», έρχεται όμως σε αντίθεση με το σχόλιο του Villoison, που γράφει το 1785 ότι η βιβλιοθήκη ήταν νέα. Ωστόσο, στο σχέδιο του Barskiji το 1732 υπάρχει ένα θολωτό κτήριο στο χώρο πάνω από το νάρθηκα του Καθολικού. Το σχέδιο αυτό φαίνεται να ανήκει στον 16ο αιώνα. Αργότερα, το συγκεκριμένο κτήριο μετασκευάστηκε στη βιβλιοθήκη των νεότερων εντύπων.³¹

Επίσης, ο Guerin αναφέρει δύο χώρους με προθάλαμο που δημιουργήθηκαν το 1828. Ακόμα, Στις 28 Αυγούστου 1860 σε γράμμα του Φλωρίδη προς τον Σακκελίωνα διαβάζουμε ότι «έσχάτως έλαβε στέγην επί λιθίνων άψίδων στηριζομένην»³², που

²⁸ Ο.π., κδ'. Για την απογραφή του 1769 βλ. κεφ. της παρούσης εργασίας «Μεταβυζαντινοί Κατάλογοι».

²⁹ Δεν γνωρίζουμε ποιον κατάλογο είδε.

³⁰ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), μγ' -μδ'.

³¹ Βογιατζής Σ. (2012), *Η οικοδομική ιστορία της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 59, 98-99.

³² Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), ξ'.

αναφέρεται στη σημερινή βιβλιοθήκη των νεότερων εντύπων. Η βιβλιοθήκη αυτή περιγράφεται ως μια φωτεινή αίθουσα που αντιστοιχεί στο χώρο του εξωνάρθηκα του Καθολικού.³³

Γενικά, στα σχόλια των περιηγητών επισημαίνεται η άσχημη κατάσταση του χώρου, χωρίς, όμως, να προσδιορίζεται η τοποθεσία με ακρίβεια. Ο Ross γράφει ότι πριν το νέο κτήριο «έντυπα και χειρόγραφα βρίσκονταν στοιβαγμένα σ' ένα τόσο σκοτεινό και υγρό θολωτό δωμάτιο, ώστε σκουλήκια και υγρασία επιτελούσαν αδιάκοπα το καταστρεπτικό τους έργο»³⁴. Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1801, ο Clarke είχε πει ότι βρήκε τα βιβλία «ορισμένα να κείτονται στο δάπεδο, βορά της υγρασίας και των σκουληκιών, άλλα τοποθετημένα επάνω στα ράφια, αλλά χωρίς καμιά τάξη»³⁵.

Για αυτό τον λόγο ήταν ανάγκη να δημιουργηθεί ο κατάλληλος χώρος φύλαξης των βιβλίων. Το 1802 φαίνεται να γίνονται προσπάθειες για βελτίωση της βιβλιοθήκης, καθώς χτίζεται ένα νέο κτήριο³⁶ πάνω από τον νάρθηκα του ναού όπου τοποθετείται η επιγραφή «Ψυχῆς ἰατρειῶν», και ορίζεται βιβλιοφύλακας να προσέχει ιδιαιτέρως τα βιβλία όπως μαρτυρείται από την επιγραφή που κατέγραψε ο Robert Walpole: «Δεῦρ' ἄνερ κείνται ὅσα φαειναὶ χειρόγραφοι βίβλοι/ Ἄνδρὶ ρὰ φέρτεροι πινυτῶ χρυσίου δοκέουσαι/ Ταῦτ' ἄρα τήρεε φύλαξ σείο μᾶλλον βιότιοι/ Τῶν δόμος οὔνεκα ὅς νῦν τοι γίνατο φεγγοβόλος γε/ ἐπὶ ἔτους Αωβ' Μηνὸς Αὐγούστου»³⁷. Στο δανειστικό κατάστιχο του 1807 αναφέρεται το Συνοδικό³⁸ ως τόπος δανεισμού, κάτι που σημαίνει ότι κατά την περίοδο αυτή η βιβλιοθήκη μπορεί να στεγάζονταν στο συγκεκριμένο χώρο.

Το βέβαιο είναι ότι από το 1859 τα βιβλία φυλάσσονταν στο χώρο πάνω από τους νάρθηκες του Καθολικού, που μέχρι τότε λειτουργούσε ως Συνοδικό³⁹. Την μετακόμιση της βιβλιοθήκης στο νέο χώρο ανέλαβε ο τότε βιβλιοθηκάριος Ι. Φλωρίδης με τη βοήθεια του Ι. Σακκελίωνα. Εκεί, μεταφέρθηκαν και τα βιβλία του Νικηφόρου Χαρτοφύλακα.

³³ Βογιατζής Σ. (2012), 59.

³⁴ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), μη'.

³⁵ Ο.π., με'.

³⁶ *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου* (1988), 343.

³⁷ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), μζ'.

³⁸ Ο.π. σελ. 396: [...] ἔλαβα ἀπὸ τὸ συνοδικὸν ἕνα νομοκάνονα χειρίσον.

³⁹ Ο.π., σελ. νθ' -ξ'.

Το 1860 η βιβλιοθήκη ανακαινίστηκε, όπως αναφέρει ο Ι. Φλωρίδης. Συγκεκριμένα, γράφει προς τον Ι. Σακελίωνα ότι «έσχάτως ἔλαβε στέγην ἐπὶ λίθινων ἀψίδων στηριζομένην. Τὰ ἐρμάρια ἐχρωματίστησαν, τὰ δὲ βιβλία μένουσιν ἐν οικήμασιν ἄλλοις, ἕως οὔ ἔλθῃς». Επίσης, προστέθηκε πάνω από την είσοδο η επιγραφή «Ψυχῆς ἰατρεῖον», αντιγράφοντας αυτήν του 1802.

Κατά τον 20ό αιώνα, η βιβλιοθήκη βρέθηκε σε πολύ καλύτερη κατάσταση. Από το 1970⁴⁰ μεταφέρθηκε σε καινούργιο χώρο της Μονῆς, όπου και υπάρχει η δυνατότητα μελέτης και συστηματικότερης έρευνας τόσο των χειρογράφων όσο και των εντύπων. Φυσικά, έχει εμπλουτιστεί και με νεότερες εκδόσεις, αλλά και με τις κατάλληλες τεχνολογίες, που εξυπηρετούν τις ανάγκες της σύγχρονης έρευνας.

⁴⁰ *Οι θησαυροί της Μονῆς Πάτμου* (1988), 344.

Το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης

Α. Χειρόγραφα

Από τον 11ο μέχρι και τον 16ο αιώνα τα χειρόγραφα αποτελούσαν βασικό στοιχείο στη ζωή των μοναχών της Πάτμου, καθώς ήταν απαραίτητα τόσο για τις ανάγκες της λατρευτικής τους ζωής και της θεολογικής τους κατάρτισης, όσο και για την καλλιγραφική τους δραστηριότητα. Μετά τον 16ο αιώνα η παραγωγή και η χρήση των χειρογράφων περιορίζεται σταδιακά, γεγονός που οφείλεται στην εξέλιξη της τυπογραφίας, με αποτέλεσμα την εισαγωγή και την αύξηση των εντύπων στη Μονή. Σήμερα, ο αριθμός των χειρογράφων κωδικών της βιβλιοθήκης υπολογίζεται στους 1075, κάποιιοι από τους οποίους ωστόσο έχουν χαθεί.⁴¹

Αν θέλουμε να τα κατατάξουμε σε κάποιες γενικές κατηγορίες, μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά.⁴² Ως προς το περιεχόμενο, συναντάμε μεγάλη ποικιλία. Στη βιβλιοθήκη σώζονται πολλοί κώδικες που περιέχουν την Αγία Γραφή: Παλαιά και Καινή Διαθήκη, πατερικά κείμενα - σώζονται δεκάδες χειρογράφων καλής ποιότητας με κείμενα των τριών Ιεραρχών - εκκλησιαστικούς συγγραφείς της υστεροβυζαντινής και της μεταβυζαντινής περιόδου και κυρίως της ησυχαστικής κινήσεως, υμνογραφικά κείμενα - φυλάσσονται τα καλύτερα κοντακάρια με ύμνους του Αγίου Ρωμανού του Μελωδού (Πατμ. 212 και 213), στους οποίους στηρίχτηκαν οι εκδότες των ύμνων⁴³ - και αγιολογικά κείμενα. Επιπλέον βρίσκουμε κώδικες με διάφορα έργα δογματικά, ασκητικά, κανόνες των Συνόδων και τυπικά. Είναι αυτονόητο ότι μία μοναστηριακή βιβλιοθήκη, όπως η συγκεκριμένη της Μονής Πάτμου, διαθέτει πρωτίστως χειρόγραφα που περιέχουν λειτουργικά και γενικότερα θρησκευτικού περιεχομένου κείμενα.

Ωστόσο, στη βιβλιοθήκη της Πάτμου συναντάμε επίσης ένα μεγάλο αριθμό χειρογράφων με άλλου είδους κείμενα. Για παράδειγμα, σώζονται έργα ρητορικής και φιλοσοφίας, μουσικά χειρόγραφα και ορισμένα τα οποία περιέχουν θύραθεν κείμενα της κλασικής και μετακλασικής αρχαιότητας, μεταξύ των οποίων υπήρχε ο

⁴¹ Melissakis Z. (2018), "Cataloguing Greek Manuscripts in Greece. Recent Progress, Current Developments, Future Efforts and the Case of the Monastery of Patmos" in *Greek Manuscript Cataloguing: past, present, and future*, Belgium: Brepols Publishers, 71.

⁴² *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, 328 – 330.

⁴³ Τομαδάκης Ν. Β. (1952-1961), *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, τόμ. I-IV, Αθήνα: Τυπογραφείο Μηνά Μυρτίδη.

σημαντικότερος και αρχαιότερος κώδικας των έργων του Πλάτωνα, του εργαστηρίου Καισαρείας Αρέθα, ο οποίος το 1801 μεταφέρθηκε από τον Άγγλο Clarke στην Αγγλία, όπου φυλάσσεται μέχρι σήμερα.⁴⁴ Επιπλέον, βρίσκουμε ανθολογίες, αλλά και διάφορα γλωσσικά έργα, όπως γραμματικές και λεξικά, ενώ δεν απουσιάζουν, αν και ελάχιστα, τα χειρόγραφα που έχουν σχέση με θετικές επιστήμες. Τέλος, σώζονται πάρα πολλά Μαθηματάρια της Πατμιάδας Σχολής.

Αξίζει να σημειωθεί ότι είναι ελάχιστα τα εικονογραφημένα χειρόγραφα. Όπως έχει προαναφερθεί, τα πρώτα βιβλία που έφερε ο όσιος Χριστόδουλος ήταν *ἐκ τῶν μὴ ἔχοντων κόσμον βιβλίων*. Είναι πιθανόν όμως, ότι κατά τον 12ο αιώνα, δηλαδή λίγο μετά τον θάνατο του οσίου, έγιναν προσπάθειες να αποκτηθούν περισσότερα βιβλία στη Μονή. Σύμφωνα με μία υπόθεση, οι ηγούμενοι του 12ου αιώνα, οι οποίοι είχαν σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη και τα Ιεροσόλυμα σε συνδυασμό με την οικονομική πρόοδο της Μονής αυτή την περίοδο, είτε προμηθεύτηκαν τέτοια χειρόγραφα από αυτά τα κέντρα είτε τα απέκτησαν ως δωρεές από κάποια πρόσωπα. Όλα τα εικονογραφημένα χειρόγραφα, αν και λίγα, είναι θρησκευτικού περιεχομένου και κυρίως λειτουργικού.⁴⁵ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα χειρογράφου με πολλές μικρογραφίες αποτελεί το βιβλίο του Ιώβ, το οποίο είναι το παλαιότερο της Μονής και ίσως το αρχαιότερο δείγμα εικονογραφημένου χειρογράφου στην Ανατολική Μεσόγειο. Πρόκειται για έναν ογκώδη πολυτελή τόμο άγνωστης προέλευσης και χρονολογίας (από τον 7^ο έως και τον 10^ο αιώνα).⁴⁶

Ως προς την ύλη, επικρατεί η περγαμινή και κάθε είδος χαρτιού (βομβύκινο, ανατολικό, δυτικό ...). Ως προς το σχήμα, μπορούμε να μελετήσουμε την εξέλιξη του βιβλίου γενικά ξεκινώντας από τα ειλητά. Τέλος, ως προς τη γραφή, έχουμε όλα τα στάδια της εξελίξεως και όλες τις μορφές της ελληνικής γραφής. Γενικά, από τα χειρόγραφα της Μονής μπορούμε να μελετήσουμε και άλλα θέματα που ενδιαφέρουν την επιστήμη της παλαιογραφίας όπως οι χαρακώσεις, η αρίθμηση, τα υδατόσημα και οι μικρογραφίες.⁴⁷

Είναι φανερό ότι η βιβλιοθήκη περιέχει πλούσιο υλικό τόσο ως προς τα κείμενα που διαθέτει όσο και ως προς τους κώδικες ως αντικείμενα. Από την ποικιλία του

⁴⁴ Oxon. Clarke 39· *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, 328 και σημ. 8 και Σακκελίων Ι. (1890), ι' -ια'.

⁴⁵ *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, 277-278.

⁴⁶ Ο.π., 278-280.

⁴⁷ *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, 330-331.

περιεχομένου μπορούμε να υποθέσουμε ότι, κατά κύριο λόγο, οι μοναχοί χρησιμοποιούσαν τα βιβλία που τους ήταν απαραίτητα για τις ανάγκες της λατρευτικής ζωής, αλλά και διάφορα άλλα ενδεχομένως για προσωπική μελέτη είτε για πνευματικούς λόγους είτε από άλλα ενδιαφέροντα.

Κατάλογοι χειρογράφων

Για την βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο όσα γνωρίζουμε για το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης προέρχονται από τους σωζόμενους καταλόγους. Πρόκειται για οκτώ βυζαντινές λίστες χειρογράφων, οι οποίες μας παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τα βιβλία της Μονής, τόσο ως κείμενα, αλλά και ως αντικείμενα, καθώς δίνονται συνοπτικά αλλά ενδιαφέροντα στοιχεία.⁴⁸

Α) Βυζαντινοί κατάλογοι χειρογράφων

1. Η πρώτη *άπογραφή* των βιβλίων του Οσίου Χριστοδούλου, η οποία δεν μας σώζεται, όπως αναφέρεται στην *Μυστική Διαθήκη*.
2. Ο σύντομος κατάλογος βιβλίων, τα οποία παρέλαβε ο ανώνυμος συντάκτης του από το κελλί του οικονόμου της Μονής και από τον καθηγούμενο Ιωσήφ Ιασίτη έναντι χρέους αυτού τον Οκτώβριο του 1103.⁴⁹ Πρόκειται για σύντομη αναγραφή περίπου 20 κωδίκων που έγινε επί καθηγούμενου Ιωσήφ Ιασίτη, διαδόχου του οσίου Χριστοδούλου. Τα βιβλία είναι κυρίως λειτουργικά και πατερικά, ορισμένα από τα οποία είναι μεταφρασμένα ή περιέχουν σχόλια. Επιπλέον, δίνονται πληροφορίες για την ύλη γραφής, το σχήμα και σε τρεις περιπτώσεις για την παλαιότητα των κωδίκων. Ειδικότερα, υπάρχουν περγαμηνά χειρόγραφα, τα οποία δηλώνονται με τον όρο *σωματῶν*,⁵⁰ όπως συνήθως στις βυζαντινές καταγραφές της Πάτμου, και βομβύκινα χειρόγραφα (*βαμβύκινα*). Τέλος, αναφορικά με το σχήμα, υπάρχει αναφορά σε *βιβλίον μικρόν* ή *βιβλιδάριον*.⁵¹

⁴⁸ Μελισσάκης Ζ. (2019), 47-75.

⁴⁹ Βρανούση Ε. Α. (1964-65), *Ο καθηγούμενος της Μονής Πάτμου Ιωσήφ Ιασίτης και η αρχαιότερη αναγραφή χειρογράφων της Μονής*, ΔΧΑΕ περ. 4, 4 (Τιμητικός τόμος Γ. Σωτηρίου), 345-352. Ειδικότερα ο κατάλογος στις σελ. 348-350.

⁵⁰ Ατσαλός Β., *Παλαιογραφικά και Κωδικολογικά Ανάλεκτα* (2004), Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 65-71 και ειδικότερα 69-70.

⁵¹ Ατσαλός Β. (2001), 81-84 και ειδικότερα σελ. 83.

3. Ο σύντομος κατάλογος περίπου 30 βιβλίων του καθηγουμένου Σάββα (πριν το 1118).⁵² Τα βιβλία καταγράφονται στην αρχή της διαθήκης του ηγουμένου Σάββα, στην οποία αναφέρονται και άλλα χρηστικά αντικείμενα της Μονής, αλλά και δίνονται συμβουλές προς τους μοναχούς. Πρέπει να σημειώσουμε ότι λείπει η αρχή του κειμένου, που σημαίνει ότι μπορεί να αναφέρονταν περισσότερα βιβλία. Ο κατάλογος περιέχει κυρίως λειτουργικά βιβλία, αρκετά πατερικά, ορισμένα από τα οποία έχουν και σχόλια, τουλάχιστον δύο με εκκλησιαστική ιστορία και άλλα τετράδια με ιατρικά θέματα. Εκτός από το περιεχόμενο αναφέρεται και η ύλη γραφής, δηλαδή η περγαμινή ή το βομβύκινο χαρτί περίπου στο ίδιο ποσοστό. Τέλος, δημιουργείται απορία για τον όρο *λυτόν*, που προσδιορίζει ένα μόνο βιβλίο. Μια ερμηνεία θα ήταν να συνδέσουμε την ετυμολογία του όρου με το ρήμα *λύω* και να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για ένα χειρόγραφο, το οποίο ενδεχομένως έχασε τη στάχωση του. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν φαίνεται πολύ πιθανή, καθώς σε άλλες καταγραφές συναντάμε πιο συχνά την ορθογραφία *λιτόν*, που έχει σχέση με τη μεγαλογράμματη γραφή, όπως εξηγείται στη συνέχεια. Για αυτό τον λόγο, έχει υποστηριχθεί ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε ένα ορθογραφικό λάθος.⁵³ Επομένως, μπορούμε να δεχθούμε ότι ο κατάλογος έχει αναφορά και στη γραφή, έστω ενός βιβλίου.

4. α) Η καταγραφή κειμηλίων και χειρογράφων της Μονής του 1200, η οποία αποτελεί μέρος του καταλόγου των κειμηλίων της Μονής.⁵⁴ Ο κατάλογος αυτός είναι ο μεγαλύτερος από τους βυζαντινούς καταλόγους που γνωρίζουμε, καθώς περιέχει περίπου 306 κώδικες της Μονής. Στη συγκεκριμένη καταγραφή δίνονται πληροφορίες για το υλικό γραφής, τη γραφή, το περιεχόμενο, το μέγεθος, τη διακόσμηση και σπανίως την παλαιότητα. Αναφορικά με την ύλη, καταγράφονται σε δύο χωριστά μέρη οι περγαμνηνοί και οι βομβύκινοι κώδικες. Στο πρώτο τμήμα καταγράφονται περίπου 244 περγαμνηνοί κώδικες, ανάμεσα στους οποίους σημειώνονται τρεις που περιέχουν κάποια βομβύκινα συσταχωμένα τετράδια και στο δεύτερο περίπου 60 χαρτώοι κώδικες, ανάμεσα στους οποίους οι 2 περιέχουν περγαμηνά συσταχωμένα τετράδια. Στο τέλος της λίστας με τους χαρτώους κώδικες σημειώνονται ακόμα 2 περγαμνηνοί. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τον 13ο αιώνα οι χαρτώοι κώδικες είναι πολύ λιγότεροι

⁵² Miklosich F. – Müller I. (1980), 241-246.

⁵³ Atsalos ²(2001), σελ. 229.

⁵⁴ Astruc Ch. (1981), «L' inventaire dressé en septembre 1200 du trésor et de la bibliothèque de Patmos. Édition diplomatique», *TM* 8, Hommage à M. Paul Lemerle, 22-30 και στην παλαιότερη έκδοση Diehl Ch. (μτφρ. Σπ. Ι. Τηλιακός, 1910), *Τὸ σκευοφυλάκιον καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Πάτμου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13οῦ αἰῶνος*, Αθήνα: Τυπογραφείο Αθαν. Γ. Δεληγιάννη, 43-57.

σε σχέση με τους περγαμηνούς, οι οποίοι καταλαμβάνουν περίπου τα δύο τρίτα της βιβλιοθήκης.

Αναφορικά με τη γραφή, σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχει ο χαρακτηρισμός *βιβλίον λιτόν* ή *λιτόγραφον*. Σύμφωνα με τους μελετητές, οι όροι αυτοί παραπέμπουν στη μεγαλογράμματη γραφή χωρίς συμπλέγματα και πολλά διακοσμητικά στοιχεία.⁵⁵

Ως προς το περιεχόμενο, τα βιβλία περιέχουν κυρίως πατερικά – θεολογικά έργα ή λειτουργικά κείμενα. Επίσης, λίγα είναι αυτά που περιέχουν μόνο βίους αγίων, ενώ υπάρχουν ελάχιστα λεξικά και έργα αρχαίας ελληνικής γραμματείας, καθώς και έργα ιστορικού και νομικού περιεχομένου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα *εύχολόγιον* του *πατρὸς καὶ κτήτορος* της Μονής, όπως σημειώνεται και ενδεχομένως, να είναι ένα από τα βιβλία που έφερε μαζί του ο όσιος Χριστόδουλος. Τέλος, υπάρχει και ένα μικρό ποσοστό που αναφέρεται σε κάποιο άλλο θέμα, όπως το *βροντοσεισμολόγιον*.

Ως προς το μέγεθος, σημειώνονται πολλά βιβλία μικρού μεγέθους ως *βιβλιδόπουλον* ή *βιβλιδάριον*, ενώ ορισμένες φορές προστίθενται και ο χαρακτηρισμός *μικρόν, μικρούτζικον, πτενόν ή πτενούτζικον*. Βέβαια, έχει παρατηρηθεί ότι κάποια από αυτά τα χειρόγραφα αποτελούνται από πολλά φύλλα. Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι το 1200 υπήρχαν πράγματι πολλοί μικροί κώδικες, οι οποίοι αργότερα συσταχώθηκαν με άλλους.⁵⁶

Σε σχέση με την διακόσμηση αναφέρονται μεταλλικά στοιχεία χάλκινα, αργυρά και αργυροδιάχρυσα, όπως ο *σταυρός* ή *σταυρίτζιν*, τα *άμυγδάλια*, που ήταν στοιχεία σε σχήμα αμυγδάλου στις γωνίες των πινακίδων, τα *βοῦλλα*, δηλαδή άλλα μεταλλικά στοιχεία, τα *καρφία*, δηλαδή διακοσμητικά καρφία που χρησίμευαν στη στερέωση των μεταλλικών στοιχείων της πινακίδας και τα *κομποθήλυκα*, δηλαδή τα κλείστρα του χειρογράφου και *γράμματα*. Όλα τα μεταλλικά στοιχεία εκτός από διακοσμητικά χρησίμευαν και στην προστασία της στάχωσης.⁵⁷ Επίσης, σε ορισμένα Ευαγγέλια υπάρχει η εικόνα της Σταύρωσης συνήθως μαζί με την Θεοτόκο και τους Ευαγγελιστές.

Για την παλαιότητα δεν δίνονται σαφείς πληροφορίες και δεν υπάρχει καμία προσπάθεια χρονολόγησης. Ο συντάκτης αρκείται στο χαρακτηρισμό *παλαιόν*, και αυτό σε λίγες περιπτώσεις.

⁵⁵ Atsalos ²(2001), σελ. 217-229. Οι όροι έχουν προκαλέσει αμφιβολίες στους μελετητές. Ωστόσο ο Άτσαλος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αναφέρονται στη μεγαλογράμματη γραφή (ειδικότερα βλ. σελ. 229).

⁵⁶ Atsalos B. (1971), *La terminologie du livre manuscrit à l'époque Byzantine*, Ελληνικά: Παράρτημα 21, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 87.

⁵⁷ Atsalos (1976), 45-49.

Τέλος, είναι ενδιαφέρουσα μία αναφορά του γραφέα, ο οποίος στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο ηγούμενος Αρσένιος. Επίσης, στο τέλος σημειώνεται και ένα βιβλίο που στάλθηκε από τον Γεώργιο αναγνώστη από την Χίο και ενδεχομένως να παρέμεινε στη Μονή ως δωρεά, συνήθεια καθόλου σπάνια. Είναι αξιοσημείωτο ότι αναφέρονται και άλλα πρόσωπα, όπως ο Ιασίτης⁵⁸ και ο μοναχός Νείλος από τη Ρόδο. Προφανώς, πρόκειται για κτήτορες ορισμένων κωδίκων, οι οποίοι κάποια στιγμή συμπεριλήφθηκαν στη βιβλιοθήκη της Μονής.

β) Ο κατάλογος δανεισθέντων κωδίκων (έτος περίπου 1244).⁵⁹ Ο κατάλογος περιέχει δύο τμήματα. Στο πρώτο αναφέρονται κώδικες που δόθηκαν σε τρία μετόχια της Μονής, στον Πύργο, στο Ψυχρό και στην Κω. Αναφέρονται συνολικά περίπου 23 κώδικες για λειτουργική χρήση. Σε σχέση με την ύλη αναφέρονται τρεις βομβύκιοι ένας περγαμηνός, ενώ για τους υπόλοιπους δεν υπάρχει σημείωση. Στο δεύτερο τμήμα του καταλόγου καταγράφονται περίπου 22 βιβλία λειτουργικού και θεολογικού περιεχομένου, που δόθηκαν σε λαϊκούς, μοναχούς και ναούς. Από αυτά σημειώνονται 6 περγαμηνά και 7 βομβύκινα.

5. Ο ανέκδοτος κατάλογος επί καθηγουμένου Γερμανού (1262 ή 1277) που περιλαμβάνει περίπου 300 κώδικες.⁶⁰

6. Ο ανέκδοτος κατάλογος 300 περίπου κωδίκων επί καθηγουμένου Γρηγορίου (1307).⁶¹

7. Η καταγραφή των σημαντικότερων κωδίκων της Μονής στον Vat. gr. 1205 φφ. 82-87 (1581/82), που περιλαμβάνει 59 κώδικες.⁶² Ως προς το περιεχόμενο, οι 24 περιέχουν ερμηνεία στην Αγία Γραφή, οι 18 λόγους πατέρων και γενικότερα θεολογικά θέματα, οι 6 ιστορικά κείμενα, οι 3 κείμενα ελληνικής γραμματείας, 1 νομικά θέματα και 5 διάφορα περισσότερο φιλοσοφικά θέματα. Επίσης, στις περισσότερες καταγραφές μετά από τον τίτλο ακολουθεί και η αρχή του κειμένου. Τέλος, σε τρεις καταγραφές σημειώνεται η άσχημη κατάσταση του κώδικα με την φράση *διεφθαρμένον λίαν*.

⁵⁸ Έχει ταυτιστεί με τον ηγούμενο Ιωσήφ Ιασίτη, διάδοχο του οσίου Χριστοδούλου και κάτοχο πολλών βιβλίων· βλ. Έρα Λ. Βρανούση (1964-65), 350.

⁵⁹ Astruc (1994), «Les listes de prêts figurant au verso de l' inventaire du trésor et de la bibliothèque de Patmos dressé en septembre 1200», *TM* 12, 498-499 και Diehl Ch. (1910), 57-58.

⁶⁰ Κομίνης Α.Δ. (1988), ιθ' αρ. 6.

⁶¹ Ο.π., ιθ' - κ' αρ. 7.

⁶² Πίναξ τῶν ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῆ τῆς νήσου Πάτμου ἀξιολογωτέρων εὐρισκομένων βιβλίων, P.G. 149, στήλ. 1047-1052.

8. Η καταγραφή 15 κωδίκων που σώζεται στο τέλος του κώδικα Πατμ. 170 (φφ.265r-267v).⁶³ Πρόκειται για φύλλα κάποιου τόμου που προστέθηκαν κάποια στιγμή στον κώδικα Πατμ. 170 ως παράφυλλα.⁶⁴ Η καταγραφή αρχικά παρουσίαζε αμφιβολίες για τη σχέση της με τη Μονή. Ωστόσο, μέσα από την ανάλυσή της έχει συνδεθεί με τη Μονή, με κυριότερο χαρακτηριστικό την αναφορά στο πρώτο βιβλίο κάποιου *Εύθυμιου καθηγουμένου*, ο οποίος έχει ταυτιστεί με ηγούμενο της Μονής κατά το 1206.⁶⁵

Ο κατάλογος χωρίζεται σε δύο τμήματα με μία κενή σελίδα ανάμεσά τους. Στο πρώτο μέρος καταγράφονται 12 κώδικες, οι οποίοι περιέχουν ερμηνεία σε επιστολές του αποστόλου Παύλου και στο δεύτερο 3 κώδικες με κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης. Σε σχέση με την ύλη γραφής, μόνο ένας από αυτούς είναι βομβύκινος, τρεις είναι περγαμηνοί, ενώ για τους υπόλοιπους δεν υπάρχει διευκρίνιση. Επιπροσθέτως, στη συγκεκριμένη λίστα γίνεται μια σύντομη περιγραφή των κωδίκων και δίνονται και άλλες πληροφορίες, όπως η μικρογράμματη γραφή (*μονόκαιρον*)⁶⁶, ο αριθμός των στηλών, η διακόσμηση με χρυσογραφία ή ερυθρογραφία με κιννάβαρη, το κάλυμμα από κόκκινο δέρμα (*τομάριον ἀληθινόν*)⁶⁷ ή από ύφασμα (*σκαραμάγγιον*)⁶⁸ και η διακόσμηση της στάχωσης, η οποία περιλαμβάνει *παγώνια, τροχούς, γρυπόναγρο και γρύπα*.

Επιπλέον, σημειώνονται κάθε φορά τα *τζουνία*⁶⁹, τα οποία δείχνουν τον αριθμό των κλειστρών της στάχωσης. Τα *τζουνία* είναι συνήθως χάλκινα και πάντα επτά (*ἐπτάτζουνον*), εκτός από μία περίπτωση που είναι τέσσερα (*τετράτζουνον*). Από τον αριθμό τους μπορούμε να καταλάβουμε το μέγεθος του κώδικα. Τα επτά *τζουνία*, όπως αναφέρονται σε αυτόν τον κατάλογο, παραπέμπουν σε πολύ μεγάλα βιβλία. Ωστόσο, η ερμηνεία του όρου *τζουνίον* δεν είναι ξεκάθαρη, καθώς αναφέρονται και τα *κομποθελύκια* για να δηλώσουν τα κλείστρα της στάχωσης. Τα *κομποθελύκια* τα συναντάμε πιο συχνά και σε άλλους καταλόγους, σε αντίθεση με τα *τζουνία*, για τα οποία έχουμε ελάχιστες μαρτυρίες και οι περισσότερες από αυτές προέρχονται από τον κατάλογο του Πατμ. 170. Όμως, το γεγονός ότι επισημαίνονται ιδιαίτερος στον

⁶³ Μελισσάκης Ζ. (2019), 50-73.

⁶⁴ Είναι πιθανό ο κατάλογος να περιείχε περισσότερες καταγραφές, αφού στα παράφυλλα φαίνεται να σώζεται μέρος αυτού (ό.π., 53).

⁶⁵ Ο.π., 55-56.

⁶⁶ Atsalos B. ²(2001), 241-246.

⁶⁷ Atsalos B. ²(2001), 150-161 (*τομάριον*) και LBG 1 (1994), 54 (*ἀληθινός*).

⁶⁸ Δημητράκος (1964): *σκαραμάγγιον*: βυζαντινό ύφασμα, πολυτελές και διαφόρων χρωμάτων.

⁶⁹ πβ. *τζούνιον*: κλείσιμο· LBG 8 (2017), 1778.

συγκεκριμένο κατάλογο προκαλεί ερωτηματικά τόσο για τη συλλογή των βιβλίων που καταγράφονται όσο και για την έννοια του όρου γενικά.⁷⁰

Επίσης, σε ένα αναφέρεται η προέλευση του (δωρεά) και σε ένα το μέγεθος (*μικρόν*). Τέλος, σε δύο κώδικες σημειώνεται ως γραφέας κάποιος Ηλίας πρεσβύτερος, το όνομα του οποίου δημιουργεί ερωτηματικά, καθώς δεν εντοπίζεται σε κανέναν άλλο πατριακό κώδικα. Έχει υποστηριχθεί ότι μπορεί να ταυτίζεται είτε με τον *Ήλία πρεσβύτερο και μοναχό Σπηλαιώτη*, που αντέγραψε τον *Par. gr.* το έτος 1021 είτε με τον *Ήλία εύτελη και χθαμαλό πρεσβύτερο*, που αντέγραψε την ίδια χρονιά τον *Vat. gr. 414* και πιθανόν να σχετιζόταν και με τη Μονή της Πάτμου.⁷¹

B) Μεταβυζαντινοί κατάλογοι χειρογράφων

1. Ο κατάλογος βιβλίων που σώζεται στον αρχαιακό κώδικα 1007 (φφ. 8ν-10ν) του έτους 1769. Πρόκειται για ένα συνοπτικό κατάλογο βιβλίων που βρίσκονταν στην Πατριάδα Σχολή και περιέχει αρκετά χειρόγραφα ανάμεσα σε έντυπα.⁷² Σε μία εισαγωγική παράγραφο του καταλόγου μαρτυρείται ότι η καταγραφή έγινε επί καθηγουμένου Ιωάσαφ Καλογερά και επιβεβαιώθηκε από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Επίσης, είναι σημαντική η επισήμανση ότι τα βιβλία που καταγράφηκαν στον συγκεκριμένο κατάλογο αποτελούν δωρεές πιστών προς τη Μονή.⁷³ Συγκεκριμένα, στον κατάλογο εντοπίζουμε με βεβαιότητα 26 χειρόγραφα, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο να υπάρχουν και άλλα τα οποία δεν δηλώνονται σαφώς, δεδομένου ότι οι Φραγκίσκος και Φλωρεντής στην εισαγωγή της έκδοσης του καταλόγου κάνουν λόγο για 100 χειρόγραφα.⁷⁴ Στο τέλος του καταλόγου υπάρχει ειδική λίστα βιβλίων της Μονής, τα οποία βρέθηκαν στην σχολή. Ως προς το περιεχόμενο των κωδίκων πρέπει να πούμε ότι καλύπτει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, όπως θεολογία, φυσική, ιατρική, γλώσσα κ.α. Προφανώς, τα βιβλία χρησιμοποιούνταν για διδακτικούς σκοπούς, κάτι που δικαιολογεί την ποικιλία των θεμάτων.

⁷⁰ Ατσαλος Β. (2004), σελ. 217 και Μελισσάκης Ζ. (2019), 62-63.

⁷¹ Μελισσάκης Ζ. (2019), 65-66.

⁷² Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), *Πατριακή Βιβλιοθήκη. Κατάλογος των εντύπων (15ος – 19ος αι.)*, τ. 1: 1479-1800. Εισαγωγή, περιγραφή των εντύπων, παράρτημα, ευρετήρια, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 323-332.

⁷³ *Άτινα βιβλία ως αφιερώματα ὄντα φιλοθέων ἀνδρῶν*: ὁ.π. σελ. 323.

⁷⁴ Ο.π. σελ. κα΄

2. Το δανειστικό κατάστιχο⁷⁵ της βιβλιοθήκης της Μονής κατά τα έτη 1807- 1836 με διάσπαρτες περίπου 25 καταγραφές χειρογράφων, με το ενδεχόμενο να υπήρχαν και άλλα, τα οποία δεν διακρίνονται σαφώς από τα έντυπα.⁷⁶ Ως προς το περιεχόμενο των χειρογράφων, τα περισσότερα περιέχουν θεολογικά και νομικά θέματα.
3. Ο κατάλογος χειρογράφων του Ποθητού Νικολαΐδη κατά το έτος 1829.⁷⁷ Όπως δηλώνεται στην αρχή του καταλόγου, ο Ποθητός ανέλαβε τα καταγράψει τα βιβλία της Μονής σύμφωνα με την εντολή του έκτακτου επιτρόπου των Ανατολικών Σποράδων, Ιωάννη Κωλέττη. Πρόκειται για μία λίστα βιβλίων, η οποία περιλαμβάνει έντυπα και χειρόγραφα και σώζεται στη δημόσια βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας. Σε ότι αφορά στα χειρόγραφα, καταγράφονται συνολικά 326 περγαμηνά και βομβύκινα ποικίλου περιεχομένου, όπως θεολογικά, λειτουργικά, ιστορικά, νομικά, φιλοσοφικά και γλωσσικά.
4. Το ανέκδοτο κατάστιχο δανεισμού του έτους 1894 κ. εξ., το οποίο περιλαμβάνει 42 καταγραφές χειρογράφων μεταξύ των εντύπων.⁷⁸
5. Ο κατάλογος του Marquis of Sligo. Πρόκειται για έναν κατάλογο που δόθηκε για κάποιον, άγνωστο σε εμάς, λόγο στον Ιρλανδό περιηγητή Marquis of Sligo γύρω στα 1810. Περιλαμβάνει 85 τίτλους έργων γραμμένων σε περγαμηνούς κώδικες. Από αυτούς, άλλοι είναι σημειωμένοι με τον ελληνικό τίτλο και άλλοι σε αγγλική μετάφραση. Τον κατάλογο ίσως να έγραψε ο τότε βιβλιοθηκάριος, αλλά δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το αν ανταποκρίνεται πλήρως στο περιεχόμενο της βιβλιοθήκης.⁷⁹ Την έκδοση αυτής της λίστας έχει επιμεληθεί ο Walpole R. στο περιηγητικό του E. D. Clarke.⁸⁰

⁷⁵ Εκτενέστερη αναφορά γίνεται στο κεφ. της παρούσης εργασίας «Χρήση της βιβλιοθήκης και δανεισμός».

⁷⁶ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), ν-νθ' και 394-434. Στην σελ. νε' κάνουν λόγο για 39 αναφορές χειρογράφων.

⁷⁷ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), κζ' και 369-385.

⁷⁸ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), ξγ' - ξδ'.

⁷⁹ Ο.π., κς' - κζ'.

⁸⁰ Πβ. Clarke E. D. (1814), *Travels in varius countries of Europe, Asia and Africa*, London: R. Watts Broxbourn Herts, 15-20.

Γ) Έντυποι κατάλογοι

Από τον 19ο αιώνα έγιναν προσπάθειες να δημοσιευθούν νέοι κατάλογοι των χειρογράφων της βιβλιοθήκης της Πάτμου.

Ο πρώτος έντυπος κατάλογος είναι έργο του Ιωάννη Σακκελίωνα, οποίος από το 1859 επί καθηγουμένου Βενιαμίν και σε συνεργασία με τον τότε βιβλιοφύλακα Ιερόθεο Φλωρίδη, άρχισε να καταγράφει τα χειρόγραφα. Το έργο αυτό δημοσιεύθηκε το 1890 με το τίτλο *Πατμιακή βιβλιοθήκη ήτοι άναγραφή τών έν τη βιβλιοθήκη τής κατά την νήσον Πάτμον γεραραῶς και βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Αγίου άποστόλου και εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν*.⁸¹

Ο κατάλογος του Ι. Σακκελίωνα (1890) περιέχει 735 χειρόγραφα και είναι διαιρεμένος σε δύο μέρη με βάση το υλικό γραφής:

A) Α΄ - ΣΟC: 276 περιγραμμένα τεύχη. Σε αυτό το μέρος ο Σακκελίων εντάσσει και άλλα 29 λειτουργικά τεύχη, τα οποία σημειώνει στο τέλος του καταλόγου (ΨΖ΄ - ΨΛΕ΄). Επομένως, περιγράφει συνολικά 305 περιγραμμένα τεύχη.

B) ΣΟΖ΄ - ΨC΄: 429 χαρτώα τεύχη.

Στην περιγραφή του κάθε κώδικα, η οποία είναι αρκετά σύντομη, περιέχονται οι εξής πληροφορίες:

1. Αριθμός κώδικα
2. Τίτλος: συνήθως δηλώνει ως τίτλο τον συγγραφέα του κειμένου αν είναι γνωστός (π.χ. *Διονυσίου του Αρεοπαγίτου ή του αυτού ή αδήλου*) ή αναφέρεται στο θέμα, όπως *Επιστολαί, Ευαγγέλιον, Ποικίλα ή όμοιον* κ.λπ.
3. Σχήμα του τεύχους / μέγεθος (*έν σχήματι όγδούου, έν φύλλω μεγάλω, έν σχήματι τετάρτου μικροῦ* κ.λπ).
4. Χρονολογία: συνήθως δηλώνει τον αιώνα κατά προσέγγιση. Αναλυτικότερα, ο κατάλογος περιέχει χειρόγραφα, τα οποία ο Σακκελίων έχει χρονολογήσει από τον 9ο έως και τον 19ο αιώνα:

⁸¹ Σακκελίων Ι. (1890), *Πατμιακή βιβλιοθήκη ήτοι άναγραφή τών έν τη βιβλιοθήκη τής κατά την νήσον Πάτμον γεραραῶς και βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Αγίου άποστόλου και εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν*, Αθήνα: εκδ. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός.

τα αρχαιότερα	ροα (7ος ή 8ος αι.), ροβ (ανήκει στα χφφ του 9ου αι.), ξξ (αχρονολόγητο).
9ος - 10ος	5 περγαμηνά
10ος	23 και 3 χρονολογημένα: λγ (941), λθ (972), ρλη (988) περγαμηνά
10ος - 11ος	6 περγαμηνά
11ος	66 και 7 χρονολογημένα περγαμηνά: κ (1082), κζ (1079), ος (1039), ος (1069), ρμ (1050), ρζβ (1082), σμε (1057).
11ος - 12ος	5 περγαμηνά και 1 χαρτώο.
12ος	65 και 2 χρονολογημένα περγαμηνά: θ (1192), σξε (1162) και 3 χαρτώα.
12ος - 13ος	2 χαρτώα.
13ος	41 και 2 χρονολογημένα περγαμηνά: ιδ (1210), σοε (1282) και 9 και 1 χρονολογημένο: ψθ (1260) χαρτώα.
14ος	21 και 2 χρονολογημένα: μθ (1391), πα (1345) περγαμηνά και 26 και 2 χρονολογημένα χαρτώα: τλδ (1368), φιδ (1329).
15ος	2 περγαμηνά και 68 και 6 χρονολογημένα χαρτώα: τλ (1427), τλβ(1444), υη (1463), υλγ(1422), υμ (1421), ψη(1429).
15ος - 16ος	2 χαρτώα.
16ος	51 και 6 χρονολογημένα χαρτώα: τπ (1544), τζ(1570), υκθ (1503), υν (1568), χιε (1598), χλε (1524).
17ος	52 και 14 χρονολογημένα χαρτώα: σπζ (1630), σπη (1690), σζε (1637), τε (1626), υβ (1626), υλε (1617), υνδ (1696), υπα (1696), φλζ (1621), φνη (1648), φνθ (1690), χε (1612), χλζ (1629), χογ (1641).
17ος - 18ος	12 χαρτώα.
18ος	131 και 19 χρονολογημένα χαρτώα: σζς (1718), σζζ (1720), τθ (1713), υε (1701), υοβ (1753), υοδ (1739), υοζ (1773) υοη (1753), υπζ (1764), φμα (1756), φμζ (1747), φμα (1756), φμζ (1747), φξδ (1725), φος (1727), φζη (1749), φζθ, χ (1753), χμς (1707), χμθ (1731).
18ος - 19ος	3 χαρτώα.
19ος	5 χαρτώα.
αχρονολόγητα	7 περγαμηνά και 41 χαρτώα.

5. Φύλλα

6. Περιεχόμενο. Με βάση τη σύντομη αναφορά στο περιεχόμενο των κωδίκων από τον κατάλογο, μπορούμε να επιχειρήσουμε να τα εντάξουμε σε κάποιες γενικές κατηγορίες. Στο μεγαλύτερο ποσοστό οι κώδικες περιέχουν θεολογικά και γενικότερα θρησκευτικού περιεχομένου έργα. Πολλά, επίσης, είναι τα λειτουργικά κείμενα και οι συναξαριστές, καθώς και οι κώδικες ποικίλου περιεχομένου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου αφορά σε θεολογικά κείμενα. Στη συνέχεια, συναντάμε αρκετά φιλοσοφικά, νομικά και γλωσσικά έργα και λιγότερα κείμενα που σχετίζονται με ρητορική, μουσική και ιατρική. Επιπλέον, βρίσκουμε δύο κώδικες με αρχαίες ελληνικές τραγωδίες, δύο μαθηματάρια, εννέα σημειωματαρία και ορισμένους που περιέχουν κάποιο άλλο θέμα. Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε τους δύο κώδικες (Πατμ. 267 και 556) που περιέχουν την *Υποτύπωση* του οσίου Χριστοδούλου.

7. Σε κάποιες περιγραφές υπάρχουν σημειώματα των χειρογράφων.

Μετά τον Ιωάννη Σακκελίωνα, ο Δημήτριος Καλλίμαχος δημοσίευσε μία σύντομη περιγραφή για 156 κώδικες στο περιοδικό *Εκκλησιαστικός Φάρος* με τον τίτλο *Πατμακῆς βιβλιοθήκης συμπλήρωμα. Άγνωστοι κώδικες*.⁸²

Τα στοιχεία του συμπεριλαμβάνονται στις περιγραφές είναι τα εξής:

1. Αριθμός κώδικα
2. Υλικό
3. Διαστάσεις
4. Αιώνας:

10 ^{ος}	4 περγαμηνά
11 ^{ος}	1 περγαμηνό
12 ^{ος}	3 περγαμηνά
13 ^{ος}	6 περγαμηνά
14 ^{ος}	7 περγαμηνά και 5 χαρτώα
14ος – 15ος	1 χαρτώο
15 ^{ος}	8 χαρτώα
15ος – 16ος	1 χαρτώο
16 ^{ος}	23 χαρτώα
16ος – 17ος	2 χαρτώα

⁸² Καλλίμαχος Δ., «Πατμακῆς βιβλιοθήκης συμπλήρωμα. Άγνωστοι κώδικες», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 10 (1912), 11 (1913), 12 (1913), 13 (1914), 14 (1915), 15 (1916), 16 (1917), 17 (1918).

17 ^{ος}	27 χαρτώα και 2 που σημειώνονται με τον ίδιο αριθμό αλλά με διαφορετικό περιεχόμενο (ψξα, ωοδ).
18 ^{ος}	34 χαρτώα
19 ^{ος}	17 χαρτώα

5. Φύλλα
6. Τίτλος
7. Περιεχόμενο
8. Σημειώματα όπου υπάρχουν
9. Σύντομη αναφορά στην κατάσταση του κώδικα και στη στάχωση.
10. Περιέχονται και λίγες φωτογραφίες από φύλλα κωδίκων.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι σύγχρονοι αυτοί κατάλογοι λειτουργούν συμπληρωματικά μεταξύ τους ως προς τις πληροφορίες που μας δίνουν προς διευκόλυνση στη μελέτη των χειρογράφων, όχι όμως ως προς τον αριθμό των κωδίκων και κατ' επέκταση ως προς το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης σήμερα. Αυτό σημαίνει αφενός, ότι τα στοιχεία που δίνονται σε κάθε έναν από τους έντυπους και πιο σύγχρονους καταλόγους έχουν μεγαλύτερη αξία για το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης κατά τον 19ο αιώνα και αφετέρου, ότι ο συνολικός αριθμός των κωδίκων της βιβλιοθήκης δεν προκύπτει από το σύνολο των καταγεγραμμένων κωδίκων, δεδομένου ότι πολλοί από αυτούς καταγράφονται σε περισσότερους από έναν κατάλογο ή ότι οι μελετητές δεν έχουν υπόψη τους το σύνολο των κωδίκων της βιβλιοθήκης. Φυσικά, οι συγκεκριμένοι κατάλογοι εξακολουθούν να αποτελούν πολύτιμο εργαλείο αναφοράς για τους σημερινούς μελετητές των χειρογράφων της Μονής.

Τέλος, το 1968 ανέλαβε ο Αθανάσιος Κομίνης να εκδώσει τους *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*.⁸³ Ο τόμος περιέχει 176 περιγραφές και 178 πίνακες, δηλαδή φωτογραφίες από φύλλα κωδίκων, για τα οποία δίνονται πληροφορίες στο κυρίως μέρος. Οι κώδικες που περιγράφονται αφορούν στο χρονικό διάστημα από το 941 έως και το 1798. Τα γενικά στοιχεία της κάθε περιγραφής που περιέχεται στους *Πίνακες* είναι τα εξής:

1. Αριθμός κώδικα
2. Έτος χρονολόγησης
3. Υλικό
4. Διαστάσεις
5. Γραμμένη επιφάνεια
6. Φύλλα του κώδικα
7. Στίχοι
8. Τίτλος
9. Σύντομη αναφορά στο περιεχόμενο του συγκεκριμένου φύλλου.
10. Σημειώσεις
11. Βιβλιογραφία

Το 1988 ο Κομίνης εξέδωσε άλλο ένα έργο που επιγράφεται *Πατμιακή βιβλιοθήκη, ἤτοι νέος κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*. Στην έκδοση αυτή περιλαμβάνεται περιγραφή των κωδίκων 1 έως 101.⁸⁴ Πρόκειται για έναν αναλυτικότερο κατάλογο σε σχέση με του Σακκελίωνα, ο οποίος όμως περιέχει τους εκατό πρώτους κώδικες. Στον κατάλογο δίνονται συγκεκριμένες πληροφορίες με την εξής σειρά:

1. Αριθμός κώδικα
2. Χρονολογία (αιώνας ή έτος εάν είναι γνωστό):

⁸³ Κομίνης Α. Δ. (1968), *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, Πρόλογος Α.Δ. Ζακυθηνού, Αθήνα: Βασιλικὸν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν.

⁸⁴ Κομίνης Α. Δ. (1988), *Πατμιακή βιβλιοθήκη, ἤτοι νέος κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, τομ. 1: κώδικες 1-101, Αθήνα: Ἱερά Μονή Πάτμου.

6ος αι.	67 (το αρχαιότερο)
9ος - 10ος	3 περγαμηνά
10ος	15 και 2 χρονολογημένα περγαμηνά: 33 (941), 39 (972).
10ος - 11ος	4 περγαμηνά
11ος	27 και 4 χρονολογημένα περγαμηνά: 20 (1081), 27 (1079), 76 (1038), 77 (1069).
11ος - 12ος	6 περγαμηνά
12ος	11 και 1 χρονολογημένο περγαμηνά: 9 (1192).
12ος - 13ος	3 περγαμηνά
13ος	10 και 1 χρονολογημένο: 14 (1280) περγαμηνά.
11ος - 13ος	2 περγαμηνά
13ος - 15ος	1 (α: χαρτώο 14ου-15ου και β: περγαμηνό παλίμψηστο 13ου)
14ος	3 και 2 χρονολογημένα: 49 (1391), 81 (1334/5) περγαμηνά.
15ος	1 περγαμηνό

3. Υλικό (όλοι οι τόμοι είναι περγαμηνοί, εκτός από ορισμένα παράφυλλα ή μεταγενέστερες προσθήκες, που μπορεί να είναι χαρτώα).

4. Διαστάσεις

5. Γραμμένη επιφάνεια

6. Φύλλα

7. Στίχοι

8. Τίτλος και Περιεχόμενο: 51 κώδικες περιέχουν κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας και γενικότερα θεολογικά έργα: 43 κώδικες είναι λειτουργικού περιεχομένου· τρεις περιέχουν ανθολογίες Ελλήνων συγγραφέων και Πατέρων της Εκκλησίας· ένας αναφέρεται σε βίους Αγίων και συγκεκριμένα στο βίο του οσίου Παχωμίου και του Θεοδώρου του ηγιασμένου· ένας περιέχει αποσπάσματα λεξικού και δύο αναφέρονται σε ιστορικά θέματα.

9. Κατάσταση κώδικα
10. Τετράδια
11. Αρίθμηση
12. Χάραξη
13. Γραφή
14. Προέλευση (σπανίως)
15. Καλλιτεχνικά
16. Στάχωση
17. Σημειώσεις
18. Βιβλιογραφία

Κωδικογραφικό εργαστήριο και αντιγραφείς

Ήδη από την ίδρυση της Μονής φαίνεται να δημιουργήθηκε και κωδικογραφικό εργαστήριο. Στην *Υποτύπωση* γίνεται αναφορά στην καλλιγραφική δραστηριότητα ως ένα από τα εργόχειρα των μοναχών· *εἴτε καλλιγραφεῖν τις ἡσκήθη, εἴτε τι ἕτερον μετιέναι*.⁸⁵ Επομένως, εκτός από τον όσιο Χριστόδουλο θα πρέπει να υπήρχαν και άλλοι μορφωμένοι μοναχοί και κωδικογράφοι στη συνοδεία του.

Από τα αγιολογικά κείμενα που έχουν γραφεί στη Μονή διαπιστώνουμε ότι υπήρχαν μοναχοί ιδιαίτερα μορφωμένοι τόσο όσοι έγραφαν βίους, εγκώμια και διηγήσεις θαυμάτων, όσο και αυτοί που τα άκουγαν.⁸⁶ Χαρακτηριστικό είναι το σημείωμα του κώδικα Πατμ. 175 του έτους 1180· *Τὸ παρὸν βιβλιδάριον γραφὲν παρ' ἐμοῦ του χωρικοῦ παράπαν καὶ ἀμαρτωλοῦ Νείλου, ἀφιέρωσα λόγῳ μνημοσύνου δῆθεν, ἐν τῇ πανσέπτῳ ἀγία μονῇ τῆς ἐν τῇ Πάτμῳ· οὐχ ὡς μὴ ἔχουσα τοιοῦτον ἄπαγε· ποῦ γὰρ ἄλλη πλέον ἔχει καὶ γραμματικοὺς καὶ καλλιγράφους ἀγίους μονῇ σεβασμία, ὡς ἡ θεόδομητος αὕτη μονῇ τοῦ ἡγαπημένου*.⁸⁷ Το παραπάνω σημείωμα επιβεβαιώνει την

⁸⁵ Miklosich, F. – Müller, I. (1890), 75.

⁸⁶ Ο.π., 79.

⁸⁷ Κομίνης Α. Δ. (1968), 11.

ύπαρξη ικανού αριθμού μοναχών, οι οποίοι γνώριζαν καλλιγραφία, είχαν την δυνατότητα να επιμεληθούν τα κείμενα και να αυξήσουν την παραγωγή των χειρογράφων. Εξάλλου, όπως έχει προαναφερθεί, ήδη από την δημιουργία της βιβλιοθήκης ο όσιος Χριστόδουλος είχε κοντά του μορφωμένους μοναχούς, όπως ο Επιφάνιος ο γραμματικός και οι διάδοχοι ηγούμενοι Ιωσήφ Ιασίτης και Σάββας.⁸⁸

Μεγάλη αξία έχουν τα σημειώματα των κωδίκων, τα οποία αναφέρουν την χρονολογία αντιγραφής τους στη Μονή και τον γραφέα. Είναι αλήθεια, ότι σε σύγκριση με το πλήθος των κωδίκων της Μονής, τα κωδικογραφικά σημειώματα που αναφέρουν το όνομα του γραφέα είναι ελάχιστα. Ωστόσο, είναι πολύτιμα, διότι μας βεβαιώνουν τόσο για τη συνεχή λειτουργία ανά τους αιώνες τουλάχιστον ενός αντιγραφικού εργαστηρίου, όσο και για συγκεκριμένα πρόσωπα που εργάστηκαν ως αντιγραφείς στη Μονή.

Γνωστοί αντιγραφείς των κωδικών της Μονής κατά χρονολογική σειρά είναι οι ακόλουθοι:

Νεκτάριος Πάγκαλος, ιερομόναχος (16ος αιώνας):⁸⁹ Είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Νικήτα Πάγκαλο. Προφανώς το όνομά του άλλαξε μετά την μοναχική κουρά. Ίσως ήταν έγγαμος ιερέας και μετά από χηρεία έγινε μοναχός ανάμεσα στα έτη 1588-1592. Είναι ο γραφέας των κωδίκων 615· *Ετελειώθη ό παρόν μὴν ἰαννουάριος, τῶ ,αφ'ἣν' ἔτι ἐν μηνὶ ἰουνίῳ ἰα' παρὰ Νέκταρίου μοναχοῦ καὶ πρεσβυτέρου τοῦ Παγκάλλου. Κύριος ό Θεός δώσει μοι ἰσχύν. καὶ διὰ τὰ ἐξῆς: ἀμὴν*⁹⁰ και 857· *Μὴν ό φευρουάριος εἴλιφεν ὧδε τέρμα Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ πόνος Νεκταρίου μοναχοῦ καὶ πρεσβυτέρου τοῦ Παγκάλλου: ,αφ'ἣν' ἐν μηνὶ ἀπριλλίῳ ε'.*⁹¹ Με το όνομα Νικήτας αναφέρεται στον Πατμ. 858· *Τέλος τοῦ μαρτίου μηνός. ,αφ'ἣν' ἐν μηνὶ μαρτίῳ ἠ' γραφέν παρὰ Νικήτα εὐτελοῦς ἱερέως τοῦ Παγκάλλου.*⁹²

Νικόλαος, αναγνώστης (16ος αιώνας): Είναι ο γραφέας του Πατμ. 380· *Ἡ παροῦσα βίβλος τετύπεται πόνῳ καὶ κόπῳ Νικολάου, τάχα δὲ καὶ ἀναγνώστου ἐν τῷ ἁγίῳ*

⁸⁸ Βρανούση Ε.Λ. (1980), 46.

⁸⁹ Φλωρεντής Χ. Γ. (1980), «Βραβεῖον τῆς ἱερᾶς μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου», *Διπτύχων Παράφυλλα* 1, 12 σημ. 3· στο εξής: *Βραβεῖον* (1930).

⁹⁰ Κομίνης Α. Δ. (1968), 35.

⁹¹ Ο.π.

⁹² Ο.π., 34.

μοναστηριῶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ θεολόγου ἐκ Πάτμου. πέρασ δὲ συν Θεῷ εἴληφεν ἔτι ἀπο τῆς Χριστοῦ γεννήσεως ,αφμδ' μηνι σεπτευρίῳ κζ'.

Ιερεμίας, ιερομόναχος ἀπὸ τὴν Κω (17ος αἰώνας):⁹⁴ Ἴσως ταυτίζεται με τὸν γραφέα τοῦ Πατμ. 673· *Ἐτελειώθη καὶ ἀνεκενεώθη τῷ παρὸν Πεντηκοστάριον ἐκ χειρὸς καὶ πόνων δι' ἐμοῦ Ἰερεμίου ιερομονάχου, τὸ κλήτος ἡμῶν ἀπὸ πατρὸς Ραμοῦ, ἐκ νήσου Κῶου καὶ οἱ ἀναγνῶσκοντες τοῦτο καὶ ψάλλοντες εὐχέσθῃ μου τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἁμαθοῦς διὰ τῶν Κύριον. 1641 μηνὸς ἀγούστου.*⁹⁵

Ἰωσήφ ο Φραδέλλος, καθηγούμενος (17ος αἰώνας):⁹⁶ Ταυτίζεται με τὸν γραφέα τοῦ Πατμ. 754, στο οποίο διαβάζουμε τὸ σημεῖωμα· *ιχζδ' μηνι σεπτεβρείῳ λ ἐτελειώθη ἡ παροῦσα ἀκολουθία, διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωσήφ ιερομονάχου.*⁹⁷

Ἰάκωβος, ιερομόναχος, γραμματικός, υἱὸς τοῦ παπα-Αδάμου (17ος αἰώνας):⁹⁸ Πρόκειται για τὸν γραφέα τοῦ Πατμ. 684, ο οποίος περιέχει τὸ «Βραβεῖον», δηλαδή τὸν κατάλογο με τὰ σύντομα χρονικά θανάτου τῶν ἀδελφῶν τῆς Μονῆς μετὰ τὸ 1552.⁹⁹ Φαίνεται ὅτι ὁ ιερομόναχος Ἰάκωβος ἀρχισε νὰ αντιγράφει τὰ χρονικά που ἀφοροῦν στα ἔτη 1552 ἕως καὶ 1646 ἀπὸ παλαιότερο κώδικα τῆς Μονῆς, ο οποίος δὲν μας σώζεται σήμερα, ὅπως δηλώνει στο σημεῖωμα τοῦ φ. 27ν· *ἐτελειώθη τὸ παρὸν ὑπὸ χειρὸς ἐμοῦ Ἰακώβου ιερομονάχου ἐν ἔτει ,αχμς', ἀπριλλίῳ ιζ'.*¹⁰⁰ Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ κάτω συνεχίζει ὁ ἴδιος τὴν καταγραφή ἕως καὶ τὸ 1659 (φ.44r). Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη καταγραφή (29 Οκτωβρίου 1661) ἀφορὰ στὴ μνεῖα τοῦ θανάτου τοῦ ἴδιου καὶ ὅσες ἀκολουθοῦν σημειώνονται ἀπὸ διαφορετικά χέρια.

Νεόφυτος Λίας, ιερομόναχος (17ος αἰώνας):¹⁰¹ Διετέλεσε νοτάριος τῆς Μονῆς καὶ ἔχει σημειώσει με τὸ χέρι τοῦ πολλὰς πράξεις στὸν ἀρχ. κωδ. 1009. Εἶναι ὁ γραφέας τοῦ Πατμ. 982¹⁰², στὸν οποίο ἔχει σημειώσει καὶ τὸ ἐξῆς· *,αχος' σεπτεμβρίου κγ' Ἐκ τῶν τοῦ Νεοφύτου ιερομονάχου λία καὶ τῶν αὐτοῦ πιστῶν φίλων εἶδ' ἀνάγειν.*

⁹³ Κομίνης Α. Δ. (1968), 29.

⁹⁴ Βραβεῖον (1930), 34 σημ. 5.

⁹⁵ Κομίνης Α. Δ. (1968), σελ. 45.

⁹⁶ Βραβεῖον (1930), 39 σημ. 3.

⁹⁷ Κομίνης Α. Δ. (1968), σελ. 49.

⁹⁸ Βραβεῖον (1930), 35 σημ. 1.

⁹⁹ Βραβεῖον (1930), ιγ'-ιδ'.

¹⁰⁰ Κομίνης Α. Δ. (1968), 46.

¹⁰¹ Βραβεῖον (1930), 43 σημ. 9.

¹⁰² Δὲν ὑπάρχει περιγραφή τοῦ κώδικα στους καταλόγους. Τὸ σημεῖωμα καταγράφεται μόνο στο Βραβεῖο.

Αθανάσιος, ιερομόναχος από την Κω (17ος-18ος αιώνας): Το έτος 1719 είχε την ιδιότητα του εκκλησιάρχη και κατά τα έτη 1722-1724, 1728-1729 διετέλεσε ηγούμενος. Ο γραφικός του χαρακτήρας έχει αναγνωρισθεί σε πολλές πράξεις αρχειακών κωδίκων και εγγράφων της εποχής. Στον Πατμ. 804 υπάρχει το εξής σημείωμα: *παρ' έμοῦ τοῦ εὐτελοῦς καὶ ἐλαχίστου δούλου ἀθανασίου ιερομονάχου τοῦ κῶτι. Ἔτος ἀπὸ κυρίου ,αχ'β' μηνὶ ἀγούστου 4.*¹⁰³

Διονύσιος, ιερομόναχος από την Κω (17ος-18ος αιώνας):¹⁰⁴ Ἦταν ηγούμενος κατά τα έτη 1712-1714. Στον Πατμ. 870 βρίσκουμε το εξής σημείωμα: *Ὁ παρὼν συναξαριστῆς ὑπάρχει κτῆμα τῆς ἱερᾶς καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ θεολόγου· τοῦ ἐν τῇ περιφήμῳ νήσῳ Πάτμῳ· ἐγρᾶφη δὲ χειρὶ Διονυσίου εὐτελοῦς ἐκ νήσου Κῶ· ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ,αψθ'· διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ ὀσιωτάτου ἐν μοναχοῖς κῶρ Νικηφόρου τοῦ ... καὶ τοῦ ὀσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις παπᾶ κῶρ Γερμανοῦ. καὶ ἀφιερῶθη ἐν τῇ βασιλικῇ μονῇ ταύτῃ· καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὐχεσθε ὑπὲρ ἀμφοτέρων· εἴ τι δὲ σφαλερὸν εὔρητε διορθώσαντες σύγγνωτε· ἀνθρώπινον ἐστὶ τὸ σφάλλειν.*¹⁰⁵

Αθανάσιος Χρυσόχοος ἢ Χρυσόχου (18ος αιώνας):¹⁰⁶ Πρόκειται για έναν από τους πιο γνωστούς αντιγραφείς και καλλιγράφους της Μονῆς και της Σχολῆς. Ο ἴδιος εἶχε και προσωπική βιβλιοθήκη χειρογράφων και εντύπων, ὅσα ἀπὸ τα οποία σώθηκαν, ἀνήκουν στη βιβλιοθήκη της Μονῆς. Σε ορισμένα χειρόγραφα διακρίνεται το μονόγραμμά του (Πατμ. 13, 48, 350, 649)¹⁰⁷ και σε ἄλλα υπάρχουν δικά του κωδικογραφικά σημειώματα.

Οι κώδικες που γνωρίζουμε ὅτι ἔχουν αντιγραφεί ἀπὸ τον ἴδιο εἶναι οι εξής: Πατμ. 303 (Μύκονος 1741)¹⁰⁸, 323 (στο 1γ ὑπάρχει μονόγραμμα)¹⁰⁹, 335 (Μύκονος 1738)¹¹⁰, 345 (1734)¹¹¹, 350 (Πάτμος 1730). *Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψλ' κατὰ μῆνα ἀπρίλλιον ἐν Πάτμῳ τῇ νήσῳ πόνος καὶ κτῆμα ἐμοῦ Ἀθανασίου ιερομονάχου υἱοῦ παπᾶ*

¹⁰³ Βραβεῖον (1930), 58 σημ. 3.

¹⁰⁴ Ὁ.π., 53 σημ. 1.

¹⁰⁵ Κομίνης Α. Δ. (1968), 55.

¹⁰⁶ Τσουλκανάκης Ν. Αρχμ. (1991), *Ἀθανάσιος ἱερομόναχος Χρυσόχου ὁ Πάτμιος διδάσκαλος τῆς Σχολῆς τῆς Μυκόνου (18ος αἰ.), Ἀνάτωπον ἐκ τῆς «Ἐπιστημονικῆς Παρουσίας Ἐστίας Θεολόγων Χάλκης» Β' (1991) 409-433*, Ἀθήνα, 67-68.

¹⁰⁷ Κομίνης Α. Δ. (1988), 20 (Πατμ. 13), 124 (Πατμ. 48) και Κομίνης Α. Δ. (1968), 59 (Πατμ. 350), 61 (Πατμ. 649).

¹⁰⁸ Κομίνης Α. Δ. (1968), σελ. 65.

¹⁰⁹ Melissakis Z. (2018), 585.

¹¹⁰ Τσουλκανάκης Ν. Αρχμ. (1991), 414.

¹¹¹ Κομίνης Α. Δ. (1968), 62.

Σάββα Χρυσοχόου¹¹², 517 (Πάτμος 1731, έχει αναγνωριστεί ο γραφικός του χαρακτήρας)¹¹³, 518 (ήταν κτήμα του και ίσως έχει γράψει μέρος του κώδικα, στο οποίο αναγνωρίζεται ο γραφικός του χαρακτήρας)¹¹⁴, 519 (ήταν κτήμα του και πιθανόν να έχει γράψει ένα τμήμα)¹¹⁵, 520 (ήταν κτήμα του όπως φαίνεται από το σημείωμα: *Τὸ παρὸν μοῦ τὸ ἐχάρησεν ὁ θεῖός μου παπᾶ Ἀθανάσιος διὰ τὸ μανθάνω. Σάββας παπᾶ Λογίζου υἱός. Ἀνεπαύθη ὁ αὐτὸς ἐρχόμενος ἐκ τῶν Μοσχονησίων εἰς Πάτμον, εἰς τὴν Σαμιοπούλαν*¹¹⁶, 600 (Μοσχονήσια 1753): *Ἀντεγράφη δὲ τὸ παρὸν καὶ ἐμεταφράσθη ὡς ἐστὶν ἕκ τινος γραικολατίνου γραμματικῆς παρ' ἐμοῦ Ἀθανασίου ἱερομονάχου τοῦ Πατμίου κατὰ τὸ ,αψγγ' ἔτος τὸ σωτήριον, ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ τιμίου Προδρόμου, τῇ οὔσῃ ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Μοσχονησίων καὶ Κηδονίων, μετὰ τὴν ἐκ τῆς Λέσβου μου ἀποδημίαν, βεβιασμένως ὅμως καὶ συγκεχυμένως, τῆς πρωτοτύπου δέλτου ἀπαιτουμένης παρὰ τῶν ἐχόντων· ὅθεν συγγνωθῆτω ὑπὸ τῶν ἀναγινωσκόντων, εἴ τι σφαλερὸν εὑρηται καὶ διορθοῦσθω· τὰ γὰρ ἐν βία οὐ καλὰ λίαν*¹¹⁷, 648¹¹⁸, 649: *Ταῦτα μὲν περὶ μουσικῆς ἀντεγράφησαν παρ' ἐμοῦ ἕκ τινων κακογεγραμμένων τετραδίων ὡς οἶόν τε ἦ· οἱ ἐντυγχάνοντες δὲ τούτου καὶ εὖ εἰδότες ἐπανορθώσετε. ,αψλα' Ἀθανάσιος ἱερομόναχος Χρυσοχόος ἐκ Πάτμου*¹¹⁹ καὶ 823 (Μοσχονήσια 1745): *Ἐγραψα τὸ παρὸν πινακίδιον ἐν Μοσχονησίοις κατὰ τὸ ,αψμε' ἔτος τὸ σωτήριον ἐγὼ Ἀθανάσιος Ἱερομόναχος Πάτμιος καὶ οἱ τυγχάνοντες εὐχεσθε ὑπὲρ ἐμοῦ*¹²⁰. Ἴσως ἀπὸ το δικό του χέρι να προέρχονται και οι Πατμ. 367¹²¹ και 590¹²².

Ἰωακεῖμ Φλωρέντζης, ἱερομόναχος (18ος αἰώνας):¹²³ Στον Πατμ. 827 έχει σημειώσει: *Ἀντεγράφη εἰς τοὺς 1835. Ἀπριλλίου 9: χειρὶ Ἰωακεῖμ Φλωρέντζη τοῦ Πατμίου. Ἐν ταῖς Κυδωνίαις τῆς Ἀσίας.*¹²⁴ Δικό του σημείωμα υπάρχει και στον Πατμ. 988: *Ἐγράφη εἰς τοὺς 1833 Μαρτίου 4 χειρὶ Ἰωακεῖμ Ἱερομ. Φλωρέντζου.*¹²⁵

¹¹² Κομίνης Α. Δ. (1968), 62.

¹¹³ Ο.π.

¹¹⁴ Τσουλκανάκης Ν. Αρχμ. (1991), 415, Σακκελίων Ι. (1890), σελ. 222 και Melissakis Z. (2018), 585.

¹¹⁵ Τσουλκανάκης Ν. Αρχμ. (1991), 419 και Melissakis Z. (2018), 585.

¹¹⁶ Τσουλκανάκης Ν. Αρχμ. (1991), 417, Σακκελίων Ι. (1890), σελ. 224 και Melissakis Z. (2018), 585.

¹¹⁷ Κομίνης Α. Δ. (1968), 68 και Σακκελίων Ι. (1890), 247.

¹¹⁸ Σακκελίων Ι. (1890), 258.

¹¹⁹ Κομίνης Α. Δ. (1968), 61 και Σακκελίων Ι. (1890), 258.

¹²⁰ Καλλίμαχος Δ., ἔτος 16 (1917), 102-103.

¹²¹ Melissakis Z. (2018), 585.

¹²² Τσουλκανάκης Ν. Αρχμ. (1991), 422.

¹²³ Βραβεῖον (1930), 105 σημ. 3.

¹²⁴ Καλλίμαχος Δ., ἔτος 16 (1917), 107.

¹²⁵ Βραβεῖον (1930), 105 σημ. 3.

Μακάριος Παλαιολόγος (18ος αιώνας):¹²⁶ Διετέλεσε ηγούμενος κατά το έτος 1800, ενώ κατά τα έτη 1794-1795 είχε την ιδιότητα του εκκλησιάρχη. Είναι ένας από τους γραφείς του Πατμ. 784, που περιέχει το «Βραβεΐον». Συγκεκριμένα, καταγράφει τα χρονικά από το 1552 έως και τον Απρίλιο του 1798. Φυσικά, όσα αναφέρονται στον 16ο και 17ο αιώνα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα αντιγράφει από τον κώδικα 684, ενώ οι δικές του καταχωρήσεις αρχίζουν μετά το 1792.¹²⁷ Επίσης, στον Πατμ. 487 υπάρχει δικό του σημείωμα για την ολοκλήρωση της αντιγραφής του κώδικα στις 29 Μαΐου του 1772: *Έγράφη υπό χειρός Μακαρίου Παλαιολόγου, Πατμίου και οί αναγινώσκοντες εϋχεσθε υπέρ αϋτου· και εί εϋρητε τι σφάλμα πατρικῶς διορθώσατε, ανθρώπινον γάρ·, αψοβ' μαΐου κθ'.*¹²⁸

Ιάκωβος Μελιγιάννης (18ος-19ος αιώνας):¹²⁹ Διετέλεσε ηγούμενος κατά τα έτη 1813-1818 και 1820-1823. Το κοσμικό του όνομα ήταν Ισιδωρος. Σχετικό κωδικογραφικό σημείωμα υπάρχει στο Μαθηματάριο Πατμ. 168: *Έτελειώθη ό παρων κανών δια χειρός κάμου Ισιδόρου Μελιγιάνη, ένέτη 1789 μαρτίου ζ' τέλος και τῷ δοτήρι τῶν αγαθῶν Θεῶ χάρις και δόξα, είθε γένητο.*¹³⁰

Σεραφεΐμ Παναγιωτίδης ή Παναγιωτάκης, αρχιμανδρίτης (19ος-20ος αιώνας):¹³¹ Ήταν γνωστός καλλιγράφος. Το όνομά του αναφέρεται στους εξής κώδικες: Πατμ. 873: *Άκολουθία του Μικροϋ Αγιασμου μετά του Παρακλητικοϋ Κανόνος είς τον Άπόστολον Θωμᾶν, αντιγραφεΐσα παρά του ταπεινου Αρχιμ. Σεραφεΐμ Παναγιωτάκη Ηγουμενεϋοντος τό β' Ιακώβου Παντελάκη έν έτει αωπδ' έν τῇ κατά Πάτμον Ίερᾶ Μονῆ του Ιωάννου του Θεολόγου και Εϋαγγελιστου.*¹³² Πατμ. 874: *Άσματική ακολουθία του έν άγίοις πατρὸς ήμῶν Λεοντίου Αρχιεπισκόπου Ίεροσολύμων του και ήγουμένου χρηματίσαντος τῆς έν Πάτμῳ Ίερᾶς Μονῆς Ιωάννου του Θεολόγου, φιλοπονηθεΐσα παρά του ταπεινου έν Ίερομονάχοις και πνευματικοϋ κ. Νικοδήμου Κάππου κατ' αίτησιν του πανοσιολογιωτάτου κ. Ίεροθέου Φλαρίδου, αντιγραφεΐσα δέ χάριν εϋλαβείας παρά του εϋτελοϋς έν Ίερομονάχοις και Αρχιμανδρίτου Σεραφεΐμ Παναγιωτάκη. Έν τῇ ίερᾶ Μονῆ Ιωάννου του Θεολόγου κατά Αϋγουστον 1883.*¹³³ Πατμ. 875: *Παρησία τῆς ίερᾶς και*

¹²⁶ Βραβεΐον (1930), 85 σημ. 4.

¹²⁷ Ο.π., 1ς'.

¹²⁸ Κομίνης Α. Δ. (1968), 71.

¹²⁹ Βραβεΐον (1930), 101 σημ. 3.

¹³⁰ Κομίνης Α. Δ. (1968), 76.

¹³¹ Βραβεΐον (1930), 128 και 129 σημ. 1.

¹³² Καλλιμάχος Δ., έτος 17 (1918), 220.

¹³³ Ο.π.

Βασιλικῆς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου· ἀντιγραφεῖσα καὶ δεύτερον παρὰ τοῦ εὐτελοῦς ἐν Ἱερομονάχοις καὶ Ἀρχιμανδρίτου Σεραφεῖμ Παναγιωτίδου ἐν ἔτει αὐτῷ προσετέθησαν δ' ὑπ' αὐτοῦ καὶ διατάξεις τινὲς χρήσιμοι διὰ τοὺς ἐφημερίους ἐν τῷ τέλει. Ἐγράφησαν δὲ ὑπ' αὐτοῦ χάριν ψυχικῆς ὠφελείας ὅπως οἱ ἐντυγχάνοντες εὐχονται ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοῦ αὐτοῦ τέλους.¹³⁴ Πατμ. 879· Ἀκολουθία τοῦ ἀγίου Ὁσιομάρτυρος Παχωμίου τοῦ μαρτυρήσαντος ἐν ἔτει ἀπλ' Μαΐου ζ' ὥρ. γ' κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὴν ἐν Ἀσία Μητρόπολιν τῆς Φιλαδελφείας, εἰς χώραν Οὐσάκιον. Ἀντιγραφεῖσα δὲ χάριν εὐλαβείας παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Ἀρχιμανδρίτου Σεραφεῖμ Παναγιωτάκη. Ἐν ἔτει ,αωπγ'· κατὰ μῆνα Ἰούλιον ἐν τῇ κατὰ Πάτριον Ἱερᾶ Μονῆ τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.¹³⁵ Πατμ. 883· Λιταί, ἰδιόμελα, Καθίσματα, Κοντάκια, καὶ Κανόνες ὀκτάηχοι εἷς τε τὸν Εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην τὸν Θεολόγον καὶ εἰς τὸν Ὅσιον Πατέρα ἡμῶν Χριστόδουλον καὶ τὰ κατ' ἧχον προσόμοια εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου Λειψάνου του. Τακτοποιηθὲν καὶ ἀντιγραφὲν ἐπὶ τὸ βέλτιστον ἐξ ἀρχαίου χειρογράφου παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Ἀρχιμανδρίτου Σεραφεῖμ Παναγιωτάκη, χάριν τῆς πρὸς τοὺς ἀγίους εὐλαβείας αὐτοῦ καὶ πρὸς μνημόσυνον διηνεκές καὶ Ἀκολουθία τοῦ ἀγίου ἐνδόξου Ἀποστόλου Θωμᾶ. Ἀναπληρωθεῖσα παρὰ τοῦ σεβαστοῦ Γέροντος καὶ πνευματικοῦ Νικοδήμου Ἱερομονάχου Κάππου, κατ' αἴτησιν ἀδελφῶν τινων. Ἄπαντα οὖν τὰ τοῦ Μικροῦ Ἐσπερινοῦ καὶ τὰ Ἀπολυτικά εἰσι ποίημα τοῦ Γέροντος, τὰ δὲ δύο τροπάρια τῶν ἀποστίχων μετὰ τῶν στίχων εἰσὶ τοῦ Σεραφεῖμ Α. Παναγιωτάκη τοῦ καὶ ἀντιγράψαντος χάριν εὐλαβείας, ἄπασαν τὴν τοῦ ἀγίου Ἀκολουθίαν.¹³⁶

Εἶναι πιθανό ὅτι ἔκτος ἀπὸ τοὺς κώδικες που αντιγράφηκαν ἀπὸ γνωστά πρόσωπα, υπάρχουν καὶ ἄλλοι, στους οποίους δεν αναφέρεται ὁ γραφέας. Ἀντιθέτως, σημειώνεται ἡ Μονή. Για παράδειγμα, στον Πατμ. 913 διαβάζουμε τὸ ἐξῆς σημείωμα: ἀπλ' ὀκτωβρίου ιθ' εἰς τὴν μονὴν τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ θεολόγου ἐν Πάτριω. Ἐγράφη ἡ παροῦσα ἀκολουθία τῆς ἀγίας μεγάλης βασιλίσης καὶ θαυματουργοῦ Θεοφανώ, διὰ ἐξόδου τοῦ πανοσιωτάτου ἐν Ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς παπᾶ κὸρ Μελετίου Φασόλα· καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες εὐχεσθε ὑπὲρ αὐτοῦ τῷ Κυρίῳ.¹³⁷

Ἐκτός ἀπὸ τα χειρόγραφα για τα οποία γνωρίζουμε με βεβαιότητα ὅτι ἀντιγράφηκαν στη Μονή, υπάρχουν καὶ πολὺ περισσότερα τα οποία βρέθηκαν στη βιβλιοθήκη χωρίς να δηλώνεται ὁ γραφέας ἢ ὁ τόπος ἀντιγραφῆς τους. Αυτό σημαίνει

¹³⁴ Καλλιμάχος Δ., ἔτος 17 (1918), 221.

¹³⁵ Ὁ.π., 226.

¹³⁶ Ὁ.π., 227-228.

¹³⁷ Κομίνης Α. Δ. (1968), 61.

είτε ότι αντιγράφηκαν στη Μονή και ο γραφέας δεν δήλωσε τον τόπο και το όνομά του, τακτική καθόλου σπάνια, είτε ότι εισήχθησαν στη βιβλιοθήκη από δωρεές. Σε ορισμένους, μάλιστα, κώδικες που αφιερώθηκαν στη Μονή διαβάζουμε και σχετικά σημειώματα:

1. Πατμ. 853 (4 Οκτωβρίου 1494): *Ἔτους ,ζγ' ἰνδικτιῶνος ιγ' οκτωβρίῳ δ' αφιερώθη ἡ παροῦσα βῆβλος εἴτις ἐστὶ συναξάριον εξαμηναιὸν ἀρχίζοντα ἀπὸ τὸν μαρτιον, παρα τοῦ ἐν ιερομονάχοις τιμιωτάτου κυροῦ Θεοδούλου καὶ καθηγοῦμένου τῆς αγίας καὶ ιερὰς μόνῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ θεολόγου τοῦ ἐν τη Πατμῳ καὶ ταύτην αφιερώνει εἰς τὴν παροῦσαν αγίαν καὶ ιερὰν μονήν, εἰς μνημόσυνον αἰῶνιον. καὶ ψυχῆκὴν αὐτοῦ σωτηρίαν καὶ οποιος εἶθελε βουληθὴν πρὸς αὐτὴν κλοπὴν ποιῆσαι καὶ ἐξῶσαι παρα τὴν μονήν τοῦ αγίου Ἰωάννου τοῦ θεολόγου, ἢ ιδιοποιηθῆναι, ἢ τοῖς παιδίοις τοῖς ἐν μαθημασὺν δούναι εἰς κακαταλησιν καὶ αφανησμὸν τῆς βίβλου, ἔξει τὰς ἀρὰς τῶν τριακοσίων αγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νηκαία καὶ τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ ἔξει δὲ καὶ τὸν μεγαν Ἰωάννην τὸν θεολόγον καὶ τὸν ὄσιον πατέρα ἡμῶν Χριστόδουλον ἐν ἡμέρα κρίσεως, ἀντιδίκους. ὅτι διὰ ιδίου κόπου καὶ ἐξόδου αὐτοῦ ἐγένετο καὶ ὅσοι ἀνάγινώσκεται ἐν αὐτῇ, εὐχεσθαι δι' αὐτοῦ πρὸς τὸν Κύριον.*¹³⁸

2. Πατμ. 632 (13 Μαΐου 1542): *δόξα σοι τὸ δόσαντι τὴν ἀρχὴν, καὶ τὸ τέλος. Ἰωσήφ, γράψαντι ἴδε τέλμα ,αφμβ' μὴν μαῖῳ ιγ' + ταύτην τὴν βίβλον ἀφιερῶ τῆς αγίας μονῆς τοῦ μεγάλου εὐαγγελιστοῦ καὶ εἴ τις ἐξέλεη ταύτην ἐκ τῆς αγίας μονῆς ἔστω ἐπικατάρατος ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι.*¹³⁹

3. Πατμ. 865 (1552): *τὸ παρὸν βιβλίον γέγονε διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Γερμανοῦ ἱερομονάχου καὶ Ματθαίου μοναχοῦ, καὶ ἀφιέρωσαν τοῦτο τῇ βασιλικῇ καὶ σεβασμῖα μινῆ τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ θεολόγου ἐν Πάτμῳ. καὶ ὁποῖος βουληθῆ ἑπάσαι τοῦτο, ἢ μετοικῆσαι ἀπὸ τῆς παρούσης μονῆς ἐν ἑτέρα ἢ ἀλλαχοῦ, να ἔχη τὰς ἀρὰς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαία καὶ τοῦ μεγάλου θεολόγου, καὶ τοῦ ὀσίου Χριστοδούλου. ἔτει ,ζζ'.*¹⁴⁰

4. Πατμ. 855 (1731): *Τὸ παρὸν βιβλίον ἀφιερώθη εἰς τὴν βασιλικὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ θεολόγου, τῆς νίσουν Πάτμου ὑπὸ τὸν δύο αὐτάδέλφων καὶ*

¹³⁸ Κομίνης Α. Δ. (1968), 27.

¹³⁹ Ὁ.π., 29 καὶ Σακκελίων Ι., 254.

¹⁴⁰ Κομίνης Α. Δ. (1968), 30-31.

ιερομονάχων Σωφρονίου καὶ Συμεὼν ὀνόμα παπὰ Γαυριήλ ανεπισημειωμένων αὐτῶν τῶν Καλιμνέων, ὅστις λοιπὸν ἀποξενώσῃ αὐτῶ ἐκ τῆς μονῆς ξενωθήσεται τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ καὶ θέλει ἔχει καὶ τὸν μέγα θεολόγον ἀντίδικον ἐν ἡμέραν κρίσεως·, αψλα'.¹⁴¹

5. Πατμ. 559 (18ος αἰώνας): *Τὸ παρὸν ψαλτήριον ἀφιερῶθη εἰς τὴν βασιλικὴν μονὴν τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανεφήμου ἀποστόλου Ἰωάννου τοῦ θεολόγου εἰς τὴν Μπάτμον· ὑπὸ τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ ἱερομονάχων Σωφρονίου καὶ Συμεὼν ἅμα καὶ παπὰ Γαβριήλ ἀνεπισημειωμένων αὐτῶν τῶν Καλιμνέων. ὅς γοῦν ἰδιοποίησεν τοῦτο ἢ ἀποξενώσῃ τῆς εἰρημένης μονῆς στερηθήσεται τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ὡς ἱερόσυλος καὶ θέλει ἔχειν καὶ τὸν μέγα θεολόγον ἀντίδικον ἐν ἡμέραν κρίσεως.*¹⁴²

6. Πατμ. 881 (19 Μαΐου 1894): *Προσφορὰ Μιλτιάδου Σεϊζάνη, Ἀρχισυντάκτου καὶ Διευθυντοῦ τῆς "Ἀρμονίας" εἰς τὴν ἐν Πάτμῳ Μονὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἐν Σμύρνῃ τῇ 19 Μαΐου 1894.*¹⁴³

7. Πατμ. 816 (12 Σεπτεμβρίου 1901): *Τὸ Μουσικὸν τοῦτο χειρόγραφον βιβλίον ἀφιερῶται εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς ἐνταῦθα Ἱ. Μονῆς ὑπὸ τοῦ κ. Θεμιστοκλέους Φούντη. Ἐν Πάτμῳ τῇ 12 Σεπτεμβρίου 1901 + ὁ Καθηγούμενος Πάτμου Παῖσιος.*¹⁴⁴

8. Πατμ. 847 (14 Φεβρουαρίου 1910): *Ἀφιερῶται τῇ ἱερᾷ καὶ Βασιλικῇ Μονῇ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ὑπὸ Ματρώνης Τσαμανίδου Μοναχῆς ἐν Πάτμῳ 14 Φεβρουαρίου 1910.*¹⁴⁵

¹⁴¹ Κομίνης Α. Δ. (1968), 62.

¹⁴² Ὁ.π., 51 καὶ Σακκελίων Ι., 237.

¹⁴³ Καλλίμαχος Δ., ἔτος 17 (1918), 227.

¹⁴⁴ Ὁ.π., ἔτος 15 (1916), 375.

¹⁴⁵ Ὁ.π., ἔτος 16 (1917), 468.

Β. Έντυπα

Τα πρώτα έντυπα¹⁴⁶ στη Μονή υπάρχουν από τα τέλη του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αι, όταν η σχέση της Πάτμου με τη Δύση και ιδιαίτερα με τη Βενετία αυξάνεται. Η πρώτη μεγάλη συλλογή βιβλίων ήταν του ηγούμενου της Μονής Νικηφόρου Χαρτοφύλακα από την Κρήτη με σπουδές στην Ιταλία, ο οποίος δημιούργησε μια αξιόλογη συλλογή βιβλίων, χειρογράφων και εντύπων, θεολογικής και θύραθεν παιδείας. Ο ίδιος φαίνεται να χρησιμοποιούσε κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και Πατέρων της Εκκλησίας για διδακτικούς σκοπούς. Όλα αυτά τα βιβλία τα είχε φυλάξει σε έναν ειδικό χώρο, το «έξω σκευοφυλάκιο», το οποίο, όπως έχει προαναφερθεί, είχε κατασκευάσει ο ίδιος το 1625. Όταν ο Νικηφόρος πέθανε (1628) τα βιβλία του κληροδοτήθηκαν στη Μονή, όπου και χρησιμοποιούνταν από τους μοναχούς, χωρίς όμως να τα μετακινήσουν από τη θέση τους. Από τη μεγάλη συλλογή του Νικηφόρου, σήμερα γνωρίζουμε μόνο όσα βιβλία έχουν κτητορικό ή άλλα σημειώματα του ίδιου.

Για τον 17ο αιώνα δεν έχουμε πολλά στοιχεία. Μάλλον συντηρούνται περισσότερο να χειρόγραφα παρά αυξάνονται τα έντυπα.¹⁴⁷ Τον 18ο αιώνα ο αριθμός των εντύπων βιβλίων γνωρίζει μεγάλη αύξηση, κυρίως με την ίδρυση της Πατμιάδας Σχολής. Το 1713 ο Πάτμιος ιερομόναχος Μακάριος Καλογεράς ίδρυσε τη Σχολή στον περίβολο του Σπηλαίου της Αποκαλύψεως και διέθεσε τη δική του προσωπική συλλογή χειρογράφων και εντύπων, κυρίως σχολιασμένες εκδόσεις των Πατέρων της Εκκλησίας και των Ελλήνων και Λατίνων κλασικών. Η συλλογή του Μακαρίου Καλογερά, αλλά και του διαδόχου του Γερασίμου του Βυζαντίου αποτελούν τις πρώτες βασικές συλλογές κωδίκων και εντύπων της Σχολής.

Τον 19ο αιώνα η βιβλιοθήκη οργανώνεται καλύτερα, κυρίως από τον βιβλιοφύλακα Ιερόθεο Φλωρίδη το 1856. Επιπλέον, από το 1866 έγινε διαχωρισμός των εντύπων από τα χειρόγραφα και άρχισαν να σφραγίζονται με ειδική σφραγίδα, ενώ το 1872 έγινε και επιστημονική καταλογογράφηση από τον Ι. Φλωρίδη. Ο κατάλογος

¹⁴⁶ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), *Πατμιακή Βιβλιοθήκη. Κατάλογος των εντύπων (15ος – 19ος αι.)*, τομ. 1: 1479-1800. Εισαγωγή, περιγραφή των εντύπων, παράρτημα, ευρετήρια, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, ιη' - ιθ' και *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, 341 – 346.

¹⁴⁷ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), κ'.

αυτός, αν και δεν είναι πλήρης, περιλαμβάνει πάνω από 700 τίτλους εντύπων μαζί με κάποια περιγραφή τους.¹⁴⁸

Κατάλογοι των εντύπων

Οι παλαιότεροι κατάλογοι των εντύπων που έχουν δημοσιευτεί είναι οι ακόλουθοι:

1. **Κατάλογος του 1769:**¹⁴⁹ Όπως έχει προαναφερθεί στους μεταβυζαντινούς καταλόγους χειρογράφων πρόκειται για καταγραφή, η οποία έγινε επί καθηγουμένου Ιωάσαφ Καλογερά και επικυρώθηκε από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Περιλαμβάνει περίπου 174 τίτλους εντύπων, ενώ ο αριθμός των τόμων είναι αρκετά μεγαλύτερος δεδομένου ότι πολλά έργα σώζονται σε πολλαπλά αντίτυπα. Ως προς το περιεχόμενο, τα περισσότερα είναι θεολογικού περιεχομένου, αλλά υπάρχουν και πολλά βιβλία ιστορικά, αρχαίας ελληνικής γραμματείας και γλωσσικά, ενώ δεν είναι λίγα και τα λατινικά έργα. Είναι πολύ πιθανό ότι τα βιβλία αυτά χρησιμοποιούνταν για διδακτικούς σκοπούς, καθώς στο τέλος του καταλόγου μνημονεύονται χωριστά βιβλία της Μονής που βρέθηκαν στην Σχολή.

2. **Κατάλογος του Μακαρίου Νοταρά (περ. 1793):**¹⁵⁰ Σώζονται μόνο 4 φύλλα του καταλόγου, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί στη στάχωση του ενός Μηναίου από το μετόχι της Μονής στη Σαντορίνη (αρ. 656).¹⁵¹ Πρόκειται για αλφαβητική καταγραφή των βιβλίων, η οποία ωστόσο, δεν σώζεται ολόκληρη. Περιέχει περίπου 75 καταγραφές τίτλων και περίπου άλλες 18 που αφορούν τόμους έργων για τα οποία δεν μας είναι γνωστό το περιεχόμενο.

3. **Κατάλογος του Marquis of Sligo (περ. 1810-1811):**¹⁵² Περιλαμβάνει περίπου 150 τίτλους έργων ποικίλου περιεχομένου, οι οποίοι καταγράφονται με αλφαβητική σειρά, εκτός από τα χειρόγραφα, για τα οποία έχει ήδη γίνει λόγος. Τον κατάλογο αυτό εξέδωσε πρώτη φορά ο E. D. Clarke με την επιμέλεια του R. Walpole, ο οποίος στην εισαγωγή του αναφέρεται σε 400 έντυπα, χωρίς ωστόσο να δημοσιεύει όλους τους

¹⁴⁸ *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου* (1988), 343-344 και Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ., (1993), ξα΄· στον νέο κατάλογο των εντύπων έχουν σημειωθεί 94 τόμοι με τον ταξινομικό αριθμό του Φλωρίδη, οι οποίοι σήμερα δεν σώζονται στη Βιβλιοθήκη [Μελιανός Ι. Μ. (2012), 187-214].

¹⁴⁹ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ., (1993), 323-332.

¹⁵⁰ *Ο.π.*, 333-338.

¹⁵¹ *Ο.π.*, 228-229.

¹⁵² *Ο.π.*, κς-κς΄ και 339-346.

τίτλους.¹⁵³ Δεν γνωρίζουμε με πιο κριτήριο έχει γίνει η επιλογή, κάτι που δημιουργεί απορία, καθώς οι επιλεγμένοι τίτλοι είναι λιγότεροι από τους μισούς.

4. **Κατάλογος του Ποθητού Νικολαΐδη (1829):**¹⁵⁴ Έχει ήδη γίνει λόγος για την καταγραφή των χειρογράφων από τον Ποθητό Νικολαΐδη. Ο κατάλογος, όμως, ξεκινάει με την καταγραφή των εντύπων της Βιβλιοθήκης, τα οποία υπολογίζονται σε 474 τίτλους και με την καταμέτρηση των πολλαπλών αντιτύπων, ο αριθμός των βιβλίων ανέρχεται σε 1006 τόμους. Όπως όλοι οι κατάλογοι, και ο συγκεκριμένος είναι ποικίλου περιεχομένου. Αξίζει, όμως, να σημειώσουμε ότι εκτός από τα θεολογικά έργα, σημειώνονται και τουλάχιστον 86 βιβλία αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

5. **Δανειστικό κατάστιχο του 1807 (περ. 1836):**¹⁵⁵ Πρόκειται για μία σημαντική καταγραφή των βιβλίων της Μονής κατά τα έτη 1807 έως και 1836. Περιλαμβάνει περίπου 461 εγγραφές, στις οποίες αναφέρονται 208 τίτλοι ελληνικών εντύπων και 16 ξενόγλωσσων, καθώς πολλά βιβλία δανειζόνταν περισσότερο από μία φορά. Οι προτιμήσεις των αναγνωστών επιβεβαιώνουν την συλλογή κυρίως θεολογικών και πατερικών έργων, αλλά και γλωσσικών και σχολικών εγχειριδίων, που ήταν απαραίτητα τόσο στους διδασκάλους όσο και στους μαθητές της Σχολής.¹⁵⁶

Τον 20ο αιώνα έχει εκδοθεί ένα τρίτομο έργο με τον τίτλο *Πατριακή Βιβλιοθήκη, Κατάλογος τῶν ἐντύπων (15ος–19ος αἰ.)* από τον Εμμ. Ν. Φραγκίσκο και τον διακ. Χρυσόστομο Φλωρεντή, στο οποίο καταγράφονται 3.673 έντυπα της Μονής.¹⁵⁷ Σε αυτούς τους τρεις τόμους γίνεται περιγραφή των βιβλίων που εισήχθησαν στη Βιβλιοθήκη έως και τις αρχές του 1990 και καλύπτουν τη χρονική περίοδο από τον 15ο έως και τον 19ο αιώνα. Στη συνέχεια, το 2012, εκδόθηκε ένας συμπληρωματικός τόμος από τον γραμματέα της βιβλιοθήκης, Ιωάννη Μελιανό. Το έργο αυτό προστέθηκε ως τέταρτος τόμος της *Πατριακής Βιβλιοθήκης* και περιλαμβάνει επιπλέον 392 νέους τίτλους (*Προσθήκες - Πλήρη Αντίτυπα*) και *Συμπληρώσεις* σε 178 ήδη καταγεγραμμένους τόμους. Με βάση αυτόν τον κατάλογο σήμερα σώζονται στη Μονή συνολικά 4.071 τίτλοι βιβλίων.¹⁵⁸

¹⁵³ Clarke E. D. (1814), 6.

¹⁵⁴ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ., (1993), 347-368.

¹⁵⁵ Ο.π., 394-434.

¹⁵⁶ Πβ. ό.π., νε'-νζ'.

¹⁵⁷ Εμμ. Ν. Φραγκίσκος και διακ. Χρυσόστομος Φλωρεντής (1993, 1995, 1996), *Πατριακή Βιβλιοθήκη, Κατάλογος τῶν ἐντύπων (15ος–19ος αἰ.)*, Αθήνα: Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, τόμ. Α' / τόμ. Β' και τόμ. Γ'.

¹⁵⁸ Τα νούμερα αφορούν τίτλους βιβλίων και όχι τόμους, καθώς πολλά έντυπα σώζονται σε περισσότερα από ένα αντίτυπα.

Κληροδοτήσεις, αφιερώσεις και δωρεές βιβλίων

Σημαντικός παράγοντας στον εμπλουτισμό της Βιβλιοθήκης και την αύξηση των εντύπων ήταν οι κληροδοτήσεις, οι αφιερώσεις και οι δωρεές από μοναχούς και λαϊκούς. Δεν είναι λίγοι οι αδελφοί της Μονής, που διέθεταν κάποια προσωπική συλλογή, η οποία προστέθηκε αργότερα στο σύνολο των βιβλίων της Μονής.

Ενδεικτικά, αναφέρουμε κάποια πρόσωπα, τα οποία άφησαν αξιόλογη ποσότητα βιβλίων σύμφωνα με τον Εμμ. Φραγκίσκο και τον διακ. Χρυσόστομο Φλωρεντή στην εισαγωγή του καταλόγου τους:¹⁵⁹ ο μητροπολίτης Βιζύης Δανιήλ Πάντοβας, η συλλογή του οποίου κληροδοτήθηκε μετά το 1813 και περιλαμβάνει τουλάχιστον 130 τίτλους εντύπων και χειρογράφων¹⁶⁰. ο διάκονος και διευθυντής της Πατριάδας Σχολής Παΐσιος Καραπατάς, από τα βιβλία του οποίου γνωρίζουμε με βεβαιότητα 45 τίτλους· ο Γρηγόριος Ξένος, του οποίου μας είναι γνωστά 16 έντυπα¹⁶¹. ο δάσκαλος της Σχολής Νεόφυτος Κυριακίδης, ο οποίος το 1822 και ενώ βρισκόταν εκτός της Πάτμου είχε αφήσει τα βιβλία του προς φύλαξη και τελικά το 1829 συμφώνησε να τα πουλήσει στη Μονή έναντι 1000 γροσίων. Η επιβεβαίωση της πώλησης και κτήσης πλέον των βιβλίων από τη Μονή έγινε γραπτώς στην Πάτμο από τον ανιψιό του, Αρχιμήδη Κυριακίδη στις 20 Μαΐου 1829.¹⁶²

Αξίζει να επισημανθεί η γενναιόδωρη προσφορά κατά το έτος 1891 του αρχιμανδρίτη Σεραφείμ Παναγιωτίδη ή Παναγιωτάκη, του γνωστού καλλιγράφου, που εργάστηκε και σε αρκετούς κώδικες της Μονής.¹⁶³ Στον κατάλογο των εντύπων, το όνομά του αναφέρεται σε τουλάχιστον σαράντα σημειώματα, είτε κτητορικά είτε αφιερωτικά, τα οποία προφανώς προέρχονταν από τη δική του προσωπική βιβλιοθήκη. Επίσης, είναι χαρακτηριστική η αίτησή του τον Νοέμβριο του 1906, όταν έμαθε την μετάθεση του Ιεροδιδασκαλείου στη Σάμο, με την οποία ζητάει να παραμείνουν τα δικά του βιβλία στη Μονή, να φυλαχθούν με όσα είχε δώσει προηγουμένως και να μην μεταφερθούν στη Σάμο. Σύμφωνα με την επιστολή που έστειλε στον καθηγούμενο Αγαθάγγελο, τα βιβλία που είχε δωρίσει στη Μονή υπολογίζονται σε δέκα τόμους.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), κθ'.

¹⁶⁰ Μετά τον θάνατό του είχε συνταχθεί κατάλογος των βιβλίων του, αλλά δεν σώζεται ολόκληρος (πβ. Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1996), 171-175).

¹⁶¹ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), κδ'.

¹⁶² Ό.π., 201-205.

¹⁶³ Ό.π., λβ'-λγ'.

¹⁶⁴ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1996), 219.

Εκτός από τις μεγάλες αυτές συλλογές, θα πρέπει να σημειώσουμε και μικρότερες αφιερώσεις, τις οποίες πολλές φορές τις γνωρίζουμε από σημειώματα που έκαναν οι δωρητές πάνω στα έντυπα. Τέτοια αφιερωτικά σημειώματα συναντάμε σε διάφορα έντυπα από πάρα πολλά πρόσωπα. Οι δάσκαλοι Παΐσιος Καραπατάς και Ιεζεκιήλ ο Καλύμνιος, ο Μητροπολίτης Σάρδεων Νεκτάριος, ο Μητροπολίτης Κώου Παγκράτιος, ο Μητροπολίτης πρώην Πηλουσίου Αμφιλόχιος, η μοναχή Ματρώνα Τσαμανίδου, ο Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων, ο ιερομόναχος Δανιήλ ο Κρης και ο ιερομόναχος Γρηγόριος Συχνής είναι από τα πιο σημαντικά ονόματα, τα οποία εμφανίζονται στα σημειώματα των εντύπων.

Επιπροσθέτως, στην βιβλιοθήκη ενσωματώθηκαν κάποιες συλλογές του 19ου αιώνα, οι οποίες αποδείχθηκαν σημαντικές, καθώς περιείχαν νεότερες εκδόσεις. Ως εκ τούτου, δόθηκε η ευκαιρία αφενός για ανανέωση του περιεχομένου της βιβλιοθήκης και αφετέρου για περισσότερες ιστορικές και φιλολογικές έρευνες. Τέτοια συλλογή είναι του διακόνου Κύριλλου Κατελανάκη, για την οποία μαρτυρείται ότι περιείχε 301 τεύχη, ενώ σημειώνεται ότι προστέθηκε σταδιακά, καθώς τα βιβλία βρίσκονταν, εκτός από την Πάτμο, και στο Ναύπλιο και στην Πάτρα.¹⁶⁵ Επίσης, σώζονται και επιστολές προς τη Μονή σχετικά με τη διαχείριση του κληροδοτήματος του Κύριλλου Κατελανάκη και τη μεταφορά των βιβλίων στη Μονή.¹⁶⁶ Άλλη μεγάλη συλλογή αποτελεί αυτή του ηγουμένου Γρηγορίου Παπαδόπουλου, ο οποίος με διαθήκη αφιέρωσε στη Μονή 328 τόμους.¹⁶⁷ Ακόμη, σώζεται κατάλογος του 1891 με τη συλλογή του ηγουμένου Κωνσταντίνου Γλαβαρίδη με 62 τόμους και του ιερομονάχου Επιφανίου Αλεξιάδη με 24 τόμους.¹⁶⁸ Επιπλέον, υπάρχει μαρτυρία για τον ηγούμενο Μελέτιο Κοτσάνη, ότι αφιέρωσε 350 τόμους, χωρίς όμως να έχει βρεθεί σχετικός κατάλογος.¹⁶⁹ Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική είναι η προσθήκη βιβλίων του Ιερόθεου Φλωρίδη και του Ιωάννου Σακκελίωνος για τις νεότερες και στερεότυπες εκδόσεις που συμπεριελάμβαναν.¹⁷⁰

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθούμε και σε δύο μεγάλους φορείς, που συνέβαλλαν στον εμπλουτισμό της Βιβλιοθήκης. Πρόκειται για τη συντεχνία των Ελλήνων

¹⁶⁵ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), λγ' - λδ'.

¹⁶⁶ Πβ. Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1996), 216-218.

¹⁶⁷ Πβ. ό.π., 175-180· όπου δημοσιεύεται ο κατάλογος.

¹⁶⁸ Πβ. ό.π., 180-183.

¹⁶⁹ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ., (1993), λγ' και σημ. 108.

¹⁷⁰ Ό.π., λγ'.

Γουναράδων της Κωνσταντινούπολης και την Ζωσιμαία Αδελφότητα. Η τελευταία μάλιστα, από τον 18^ο αιώνα υποστήριξε οικονομικά της Σχολή της Πάτμου. Τέλος, υπήρξαν χορηγοί, οι οποίοι προσφέρθηκαν να πληρώσουν και να αγοράσουν βιβλία που ήθελαν να παραγγείλουν οι δάσκαλοι της Σχολής.

Σταχωτές και Βιβλιοδετική παραγωγή

Εκτός από τους αντιγραφείς, είναι βέβαιο ότι θα υπήρχαν και κατάλληλοι σταχωτές. Μελετώντας την τεχνική των σταχώσεων, τη διακόσμηση των εξωτερικών πινακίδων και τα ελάχιστα ξεκάθαρα σημειώματα μπορούμε να ταυτίσουμε κάποιους βιβλιοδέτες και να αποκτήσουμε μία εικόνα για τη βιβλιοδετική πρακτική στην Πάτμο.

Προς το παρόν έχουν μελετηθεί 350 περίπου κώδικες, από τους οποίους έχουν προκύψει κάποια συμπεράσματα για τις σταχώσεις της μεταβυζαντινής περιόδου. Πρόκειται για μια εργασία, η οποία συνεχίζεται και να αναμένεται να ολοκληρωθεί.¹⁷¹ Έχει παρατηρηθεί ότι πολλοί από τους κώδικες της Μονής έχουν βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ωστόσο, είναι αδύνατον να γνωρίζουμε με ακρίβεια την παραγωγική δραστηριότητα του εργαστηρίου βιβλιοδεσίας. Σίγουρα, όμως, ένα ποσοστό των κωδίκων πρέπει να είχε σταχωθεί στην Πάτμο.¹⁷² Φυσικά, εκτός από τους κώδικες, ανακαίνιση της στάχωσης έχει γίνει και σε αρκετά έντυπα.

Οι πιο γνωστοί σταχωτές της Μονής κατά χρονολογική σειρά είναι οι εξής:

Ο ιερομόναχος Ιερεμίας από την Κω (17ος αιώνας):¹⁷³ δική του σημείωση υπάρχει στον Πατμ. 673· *Ἐτελειώθη καὶ ἀνεκενεώθη τῶ παρὸν Πεντηκοστάριον ἐκ χειρὸς καὶ πόνων δι' ἐμοῦ Ἱερεμίου ἱερομονάχου, τὸ κλήτος ἡμῶν ἀπὸ πατρὸς Ραμοῦ, ἐκ νήσου Κῶου καὶ οἱ ἀναγιγνώσκοντες τοῦτο καὶ ψάλλοντες εὐχεσθὲ μου τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἁμαθοῦς διὰ τῶν Κύριον. 1641 μηνὸς ἀγούστου.*¹⁷⁴ Ο Ιερεμίας δεν φαίνεται να είναι

¹⁷¹ Melissakis Z., “Restauro e rilegatura di manoscritti nel monastero di Patmos durante il periodo post-bizantino. Primi approcci” in *Le livre manuscrit grec : écritures, matériaux, histoire Actes du IXe Colloque international de Paléographie grecque Paris, 10-15 septembre 2018* (2020), Paris: Association des Amis du Centre d’Histoire et Civilisation de Byzance, 575-611.

¹⁷² Ipert S. - Vinour F., “Un groupe particulier de reliures byzantines au monastère Saint Jean le Théologien de Patmos” στο *Το βιβλίο στο Βυζάντιο, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία, πρακτικά διεθνούς συνεδρίου* (επιμ. Νίκη Τσιρώνη, Μπ. Λέγγας, Αναστασία Λαζαρίδου, 2008), *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 253-268 και ειδικότερα σελ. 253.

¹⁷³ *Βραβεῖον* (1930), 34 σημ. 5.

¹⁷⁴ Κομίνης Α. Δ. (1968), 45 και Σακκελίων Ι., 266.

βιβλιοδέτης και άλλων κωδίκων της Μονής. Στον συγκεκριμένο κώδικα, ίσως να ένωσε σε έναν τόμο τα φύλλα, που ήταν γραμμένα από δύο χέρια.¹⁷⁵

Ο ιερομόναχος Αθανάσιος από την Πάτμο (17ος αιώνας):¹⁷⁶ είναι ο σταχωτής του Πατμ. 13, όπου έχει σημειώσει το εξής: *1638 σεπτεβρίου ι' έσταχόθην ό παρὸν απόστολος διά χειρὸς έμοῦ άθανασίου ίεροδιακόνου, και οί άναγεινόςκοντες εὔχεσθέ μοι διά τῶν Κύριον*¹⁷⁷. Δεν φαίνεται να έχει σταχώσει άλλους κώδικες της Μονής. Το όνομά του, όμως, αναφέρεται και στον Πατμ. 503 ως αγοραστής του κώδικα.¹⁷⁸

Ο μοναχός Κοσμάς ο παρεκκλησιάρχης (18ος αιώνας):¹⁷⁹ στον Πατμ. 857 σημειώνεται, *αψλδ Φευρουαρίου: κγ άνακαινισθέν παρ' έμοῦ χειρὸς Κοσμά μοναχοῦ, και παρακλησιάρχης τοῦ μεγάλου Θεολόγου*.¹⁸⁰ Το σημείωμα είναι γραμμένο στο verso του πρώτου παράφυλλου, αλλά δεν γνωρίζουμε ακριβώς σε ποιον βαθμό συνέβαλε στην αποκατάσταση του κώδικα ο Κοσμάς, δεδομένου ότι είχε συμβάλει και ο Αθανάσιος Χρυσοχόος.¹⁸¹

Ο ιερέας Ιωάννης Γιαμίος (18ος αιώνας)¹⁸²: σημειώματα δικά του υπάρχουν σε ορισμένα έντυπα της βιβλιοθήκης, τα οποία έχει ανακαινίσει ο ίδιος. Στο 103 γράφει: *Τὸ παρὸν μινεο υπάρχη τοῦ σοτηρος Χριστου της κινότης πατμου και άνακενιστι δια χηρος και εξόδου διά χηρός εμου Ιωάννου ίερεος γιαμιου*. Στο 116: *1748 μινί οκτοβρίου 5 ανακενοιστι το παρον μεινεο δια χηρος εμου Ιωάννου ίερεος το επικλι γιαμιος με εξοδα εδικα μου*,¹⁸³ στο 121: *1755 αύγούστου 16 ανακενηστιν το παρον βηβληνον του σοτιρος Χριστου τις κινοτης Πατμου δια χηρος εμου ιωαννου ίερομοναχου το έπικλι γιαμιου δια ψηγικι σοτηρία*, στο 204: *1740 ιουνιου πατμον ανεκενειστι το παρον βιβλειον του μαιου μινος της αγια μεγαλομάρτυρος κυριακис δια χηρος έμου ιωάννου ίερέος γιαμιου κε κατα κερων εφημεριου του αυτου ναου*. Παρόμοια σημειώματα είναι γραμμένα και στα 210

¹⁷⁵ Melissakis Z. (2020), 578.

¹⁷⁶ Βραβεῖον (1930), 27 σημ. 1.

¹⁷⁷ Κομίνης Α. Δ. (1988), 20.

¹⁷⁸ Κομίνης Α. Δ. (1968), 45.

¹⁷⁹ Βραβεῖον (1930), 79 σημ. 5.

¹⁸⁰ Καλλίμαχος Δ., έτος 17 (1918), 123.

¹⁸¹ Melissakis Z. (2020), 582.

¹⁸² Στο έντυπο 116 υπάρχει σημείωμα μάλλον από άλλο χέρι, σύμφωνα με το οποίο ο Ιωάννης Γιαμίος ήταν εφημέριος του Ναού του Σωτήρος Χριστού της Κοινότητας Πάτμου κατά το έτος 1748 (Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ., (1993), 42).

¹⁸³ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ., (1993), 39 (Πατμ. 103), 42 (Πατμ. 116), 44 (Πατμ. 121), 71 (Πατμ. 204), 73 (Πατμ. 210), 86 (Πατμ. 242), 102 (Πατμ. 298).

και 242. Τέλος, στο 298 υπάρχει κτητορικό σημείωμα, καθώς πρόκειται για βιβλίο που είχε αγοράσει ο ίδιος.

Ο Αθανάσιος Χρυσόχοος ή Χρυσόχου (18ος αιώνας):¹⁸⁴ Έκτος από καλλιγράφος και κάτοχος χειρογράφων και εντύπων, ήταν ένας από τους σημαντικότερους σταχωτές της Μονής κατά τον 18ο αιώνα. Μετά από μελέτες έχει διαπιστωθεί ότι ο Αθανάσιος Χρυσόχοος έχει ανακαινίσει σημαντικό αριθμό χειρογράφων.¹⁸⁵

Σε ορισμένα χειρόγραφα υπάρχουν γραμμένα σημειώματα, τα οποία μας επιβεβαιώνουν την βιβλιοδετική εργασία του. Σε αυτά άλλες φορές γράφει το όνομά του, άλλες φορές έχει το μονόγραμμά του, ενώ όταν δεν αναφέρει προσωπικά του στοιχεία, έχει γίνει η ταύτιση του προσώπου από τη γραφή και την τεχνική του. Στον Πατμ. 13 (Νοέμβριος του 1758) διαβάζουμε: *Τὸ παρὸν βιβλίον ἐστὶ τῆς ἱερᾶς καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ μεγάλου θεολόγου τῆς Πάτμου. ἀνακαινίσθη δὲ κατὰ τὸ ,αψνη' ὄν ἔτος τὸ σωτήριον. ἐν μηνὶ νοεμβρίῳ οἱ ἀναγινώσκοντες δὲ εὐχεσθε ὑπὲρ τοῦ πονήσαντος* και στη συνέχεια υπάρχει η γνωστή μονογραφή του.¹⁸⁶ Επίσης, στον Πατμ. 402 (Μάιος 1757): *Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει ἐκ τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ μεγάλου θεολόγου τῆς Πάτμου τὸ ὁποῖον ἀνακαινίσθη παρὰ τοῦ ἐκκλησιάρχου Ἀθανασίου εἰς τοὺς 1757 μαῖῳ 15.*¹⁸⁷ Στον Πατμ. 736 (Ιανουάριος 1759): *ἔλειπεν ἡ ἀρχὴ τοῦ παρόντος βιβλίου καὶ ἐσταχόθη τὸ εὐρισκόμενον ,αψνθ' ἰανουαρίου λ'.*¹⁸⁸ Τέλος, στον Πατμ. 865 (Οκτώβριος του 1754) γράφει: *ἀνακαινίσθη τὸ παρὸν βιβλίον παρὰ τοῦ κατὰ καιρὸν ἐκκλησιάρχου Ἀθανασίου ἱερομονάχου· κατὰ τὸ ,αψνδ' ἔτος τὸ σωτήριον· ἐν μηνὶ ὀκτωμβρίῳ ιη. οἱ τυχόντες δὲ παρεκκλησιάρχαι μετὰ προσοχῆς καὶ εὐλαβείας ἀναγινώσκετε τὸ ψυχοφελὲς τοῦτο θεοτοκάριον, μεμνημένοι τοῦ πονήσαντος· τὸ γὰρ μετ' ἀπροσεξίας καὶ ἀναιδείας ἄπτεσθαι τῶν ἱερῶν βιβλίων ἀσεβείας σημεῖον ἔστι. ἔρρωσθαι εἰς πολλοὺς ἡλίου λυκάβαντας.*¹⁸⁹ Στον Πατμ. 822 (Σεπτέμβριος 1744): *αψμδ' σεπτεμβρίου 20 ἀνακαινίσθη τὸ παρὸν βιβλίον τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδούλου καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες παρακλησιάρχαι προσεκτικῶς καὶ εὐλαβητικῶς μεταχειριζόμενοι τούτῳ μέμνησθε τοῦ πεπονηκότος Ἀθανασίου.*¹⁹⁰ Στον Πατμ. 867 (1755) έχει σημειώσει: *Ἀνακαινίσθη παρὰ τοῦ Ἐκκλησιάρχου αψνε. ἐκ τῆς ἱερᾶς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ*

¹⁸⁴ Βραβεῖον (1930), 67-68.

¹⁸⁵ Melissakis Z. (2020), 585.

¹⁸⁶ Κομίνης Α. Δ. (1988), 20.

¹⁸⁷ Κομίνης Α. Δ. (1968), 69.

¹⁸⁸ Ὁ.π., 70 και Καλλιμάχος Δ., ἔτος 5, τόμ. 10 (1912), 257.

¹⁸⁹ Κομίνης Α. Δ. (1968), 69 και Καλλιμάχος Δ., ἔτος 17 (1918), 114-115.

¹⁹⁰ Καλλιμάχος Δ., ἔτος 16 (1917), 102.

Θεολόγου.¹⁹¹ Σημείωση υπάρχει και στον Πατμ. 982 (1728)· *ή παροῦσα ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Σπυρίδονος, ἐγράφη μὲν πάλαι, ἐνταῦθα· καὶ τῶ χρόνῳ διαφθαρεῖσα, ἀνακαινίσθη ἐν Πάτμῳ παρ' ἐμοῦ Ἀθανασίου ἱερομονάχου υἱοῦ παπᾶ Σάββα Χρυσοχόου, κατὰ τὸ ,αψκη ἔτος, τὸ σωτήριον.* Ωστόσο, η τεχνική του δεσίματος διαφέρει αρκετά από αυτήν του Αθανασίου και ενδεχομένως η παρέμβασή του να ήταν μικρή.¹⁹²

Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε ότι δικές του σταχώσεις αναγνωρίζονται σε περίπου εξήντα κώδικες της βιβλιοθήκης.¹⁹³ Αναφορικά με την τεχνική του, οι ερευνητές επισημαίνουν ότι μοιάζει με δυτικού τύπου, εκτός από ελάχιστα χειρόγραφα, όπως τα Πατμ. 168, 170 και 271 στα οποία έχει διατηρηθεί η βυζαντινή βιβλιοδεσία και έχει αλλάξει μόνο το εξώφυλλο.¹⁹⁴

Εκτός από τα χειρόγραφα, είναι βέβαιο ότι ο Αθανάσιος Χρυσοχόος έχει δέσει και πολλά έντυπα. Ωστόσο, δεν υπάρχουν χαρακτηριστικά σημειώματα: Ένα διαβάζουμε στο 90, το οποίο φαίνεται ότι ανακαίνισε ο ίδιος, αφού το βρήκε σε άσχημη κατάσταση· *Ταύτην τὴν βίβλον εὐρών ἐν τῇ ἀπεμπωλήσει τῶν χρεῶν τοῦ διακοαθανασίου σεσαθρωμένην οὖσαν λαβὼν ἀνακαίνισα ὡς κτῆμα τῆς ἱερᾶς ἡμῶν μονῆς, καὶ οὐδεὶς ἀφαιρέσει ταύτην ἐκ τῆς αὐτῆς ἵνα μὴ ὑπόδικος γένηται ταῖς πατερικαῖς ἀραῖς 1756 ἰαννουαρίου.*¹⁹⁵

Ο Νικηφόρος Ασημίνης (19^{ος} αιώνας):¹⁹⁶ Πρόκειται για σημαντικό ανακαινιστή κωδίκων της Μονής κατά τον 19ο αιώνα. Ο ίδιος δεν είναι και αντιγραφέας. Αντιθέτως, η εργασία του έχει καθαρά τεχνικό χαρακτήρα. Το 1814 έκανε μία συμφωνία με τη Μονή, αφού έδωσε 100 γρόσια, να του παραχωρηθεί ο άγιος Γεώργιος της Πόθας, μετά του θάνατο του μοναχού Χριστοφόρου Κόκκινου που ζούσε εκεί¹⁹⁷. Σε αντάλλαγμα, υποσχέθηκε την ανακαίνιση όλων των βιβλίων της βιβλιοθήκης, χειρογράφων και εντύπων.¹⁹⁸ Η συμφωνία έχει καταγραφεί στο δανειστικό κατάστιχο του 1807, στην οποία επισημαίνεται ότι όσα ήταν απαραίτητα για την ανακαίνιση των βιβλίων, θα τα

¹⁹¹ Καλλίμαχος Δ., έτος 17 (1918), 215 και Melissakis Z. (2020), 588.

¹⁹² Melissakis Z. (2020), 589.

¹⁹³ Ο.π., 586-589· προσωρινός κατάλογος.

¹⁹⁴ Ο.π., 589 και Ipert S. - Vinourd F. (2008), 266.

¹⁹⁵ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ., (1993), 34.

¹⁹⁶ Βραβεῖον (1930), 108 σημ. 1.

¹⁹⁷ Ο.π., 101 σημ. 2.

¹⁹⁸ Ο.π., 108 σημ. 1 και Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ., (1993), νγ'.

παραχωρούσε η Μονή.¹⁹⁹ Βέβαια, φαίνεται ότι δεν ανακαινίσε όλα τα βιβλία όπως είχε συμφωνηθεί, καθώς υπάρχουν πολλοί κώδικες, των οποίων η βιβλιοδεσία είναι παλαιότερη. Ωστόσο, έχουν μελετηθεί περισσότεροι από εκατό κώδικες και κάποια έντυπα, που φέρουν δική του βιβλιοδεσία. Βεβαίως, καθώς η έρευνα συνεχίζεται, η εργασία του είναι δυνατόν να αποδειχθεί ακόμη μεγαλύτερη.²⁰⁰

Οι κώδικες που έχει ανακαινίσει αναγνωρίζονται, όπως συνήθως, από τα σημειώματα και από την τεχνική που εφαρμόζει. Σε αρκετά χειρόγραφα υπάρχει η χαρακτηριστική σημείωση με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, σύμφωνα με την οποία ο Νικηφόρος Ασιμίνης εργάστηκε δωρεάν εις μνήμη των γονέων του: *1829: άνεκαινίσθη δωρεάν και ή παροῦσα βίβλος παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Νικηφόρου ἀσημίνη. ὁ Θεὸς ἀναπαύσαι τοὺς γονεῖς αὐτοῦ Μαρίαν καὶ Νικόλαον ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ τῇ ἐπουρανίῳ.*²⁰¹ Παρόμοιο σημείωμα βρίσκουμε και στο έντυπο 15.²⁰² Αξίζει να παρατηρηθεί ότι σε όλα αυτά τα σημειώματα η χρονολογία που αναγράφεται είναι πάντα το 1829. Δεδομένου ότι η αρχική συμφωνία για την ανακαίνιση των βιβλίων έγινε το 1814, πρέπει να θεωρήσουμε ότι τα σημειώματα προστέθηκαν αργότερα, ίσως από άλλο χέρι. Έχει υποστηριχθεί ότι γράφτηκαν όλα μαζί το 1829 από τον τότε βιβλιοθηκάριο Ιάκωβο Μελιγιάννη, παρόλο που η βιβλιοδεσία είχε μερικά χρόνια νωρίτερα.²⁰³

Όσον αφορά στα έντυπα, τα οποία έχει δέσει, ο Νικηφόρος Ασημίνης φαίνεται ότι κάποιες φορές χρησιμοποιούσε ως παράφυλλα χειρόγραφες επιστολές που του είχαν στείλει. Τέτοια παράφυλλα συναντάμε στα έντυπα 17, 849²⁰⁴ και 1266.²⁰⁵ Επιπλέον, το όνομά του αναγράφεται και στα βιβλία 310, 568, 706, στο οποίο υπάρχουν τα κτητορικά σημειώματα: *ή Βίβλος αὕτη πέφυκεν Νικηφόρου Ἱεροδιακόνου ἀσημίνη καὶ τῶν φίλων καὶ πέλει αὕτη ή Ἱερὰ βίβλος νικηφόρου Ἱερομονάχου ἀσημίνη καὶ 754.*²⁰⁶

¹⁹⁹ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ., (1993), 430.

²⁰⁰ Melissakis Z. (2020), 594-602· όπου περιλαμβάνεται προσωρινή λίστα των κωδίκων που έχει ανακαινίσει ο Νικηφόρος Ασημίνης.

²⁰¹ Κομίνης Α. Δ. (1988), 64. Παρόμοια σημειώματα έχουν συμπεριληφθεί στον κατάλογο του Κομίνης σε πολλούς κώδικες.

²⁰² Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ., (1993), 7.

²⁰³ Melissakis Z. (2020), 595.

²⁰⁴ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), 8 (Πατμ. 17) και 290 (Πατμ. 849).

²⁰⁵ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1995), 89.

²⁰⁶ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), 106 (Πατμ. 310), 199 (Πατμ. 568), 244 (Πατμ. 706), 258 (Πατμ. 754).

Επίσης, δικιές του σταχώσεις κατά τα έτη 1824 και 1826 σημειώνονται στο δανειστικό κατάστιχο του 1807,²⁰⁷ ενώ στο 3.738 γράφεται σχετικό σημείωμα του έτους 1818.²⁰⁸

Τέλος, συγκεκριμένη αναφορά σε ανακαινίση εντύπου συναντάμε στο 803· *ἀνεκαινίσθη τόδε, σὺν τοῖς ἔνδεκα ἄλλοις παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις κυρίου νικηφόρου ἀσιμήνη, ἐξόδων δὲ τοῦ ταπεινοῦ πολυκάρπου ἱερομονάχου φωκιανούδικου καὶ ἐφημερίου τῆς παναγίας τῶν κοιμητηρίων, αὐθ' ἡμέρας κ' Πολύκαρπος ἱερομόναχος.* Πρόκειται για το μόνο σημείωμα που μας δίνει την πληροφορία ότι η εργασία του καλύφθηκε με έξοδα άλλου μοναχού. Παράλληλα, το συγκεκριμένο σημείωμα αποτελεί μαρτυρία για την εργασία του ως βιβλιοδέτη μέχρι και το έτος 1839.²⁰⁹

Μανούσος Φωτόλης (19^{ος} αιώνας): έχει ανακαινίσει τουλάχιστον δύο έντυπα της Μονής, όπως συμπεραίνουμε από σχετικά σημειώματα: στο 608· *1833 Μαΐου α'.* *Ἀνεκαινεῖσθι τὸ παρὸν δι' ἐξόδων τῆς Κοινότητος, ἐπιτροπῆς δὲ καὶ ἐπιμελείας Μανούσου φωτόλλη.* Παρόμοιο σημείωμα του ίδιου έτους υπάρχει και στο 613.²¹⁰

Ο ἱερομόναχος Νικοδήμος Κάππος (19^{ος} αιώνας):²¹¹ υπήρξε πνευματικός και δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας στη Σχολή της Ιεράς Αποκαλύψεως, ο οποίος εκτός από κάτοχος προσωπικής βιβλιοθήκης²¹², έχει σταχώσει αρκετά έντυπα. Σχετικά σημειώματα δικά του υπάρχουν στα βιβλία 319· *ἐδέθη τῷ αὐθ' ἡμέρας κατὰ μῆνα ὀκτώβριον ὑπ' ἐμοῦ Νικοδήμου Ἱερομονάχου Κάππου, ἐφημερεύοντος ἐν τῇ Ἱερᾷ Ἀποκαλύψει ἧς καὶ τὸ παρὸν θεῖον Εὐαγγέλιον ὑπάρχει μέμνησθε μου πρὸς Κύριον οἱ ἐντυγχάνοντες δέομαι!!!*, 626· *ἐπεσκευάσθη τῇ φιλοτίμῳ προαιρέσει τοῦ Πανοσιολ. Ἱεροδιδασκάλου Κυρίου Νικοδήμου Ἱερομονάχου Κάπου Πατμίου. Ἐν Δαματίῳ τῇ 1 Ἰουνίου αὐθ' ἡμέρας, 766· ἐδέθη ὑπὸ Νικοδήμου Ἱερομ. καὶ Διδασκάλου ἐν τῇ Ἱερᾷ Ἀποκαλύψει ἐν ἔτει αὐθ' ἡμέρας κατὰ μῆνα Ἀυγουστον, μέμνησθέ μου παρακαλῶ πρὸς Κύριον οἱ ἀναγινώσκοντες, Πατμ. 888· ἐδέθη παρ' ἐμοῦ Νικοδήμου Ἱερομονάχου ἐν ἔτει 1841 κατὰ μῆνα Ἰούλιον εἰς τὴν Σχολὴν τῆς Πάτμου²¹³ και 1.229· *ἐπεσκευάσθη καὶ τόδε ὑπὸ τοῦ Πανοσιολ. Κυρίου Νικοδήμου Ἱερομονάχου καὶ Ἱεροδιδασκάλου Κάπου²¹⁴.**

²⁰⁷ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), 404 (έτος 1826), 413 (έτος 1826), 432 (χωρίς χρονολογία) και 433 (έτος 1824).

²⁰⁸ Μελιανός Ι. Μ. (2012), 44.

²⁰⁹ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), 274-275 και Melissakis Z. (2020), 595.

²¹⁰ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), 213 (Πατμ. 608) και 215 (Πατμ. 613).

²¹¹ Βραβεῖον (1930), 120.

²¹² Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), λγ'.

²¹³ Ο.π., 110 (Πατμ. 319), 219 (Πατμ. 626), 263 (Πατμ. 766) και 303 (Πατμ. 888).

²¹⁴ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1995), 80.

Ο μοναχός Λεόντιος από την Κω (20ος αιώνας):²¹⁵ ανέλαβε πολλές σταχώσεις κωδικών της Μονής κατά την δεκαετία του 1930. Στο πρώτο παράφυλλο του Πατμ. 63 υπάρχει σχετική σημείωση: *Βιβλιοδέτης Λεόντιος Μοναχός έκ νήσου Κῶ ἐδέθησαν τὸ ἔτος 1936*²¹⁶. Στον κατάλογο του Κομίνης, οι σταχώσεις του μοναχού Λεοντίου έχουν αναγνωρισθεί με βάση την τεχνική του και σε άλλους κώδικες της Μονής, όπως στους Πατμ. 5, 6, 11, 54, 68, 76, 77, 78, 82, 83, 84 και 94,²¹⁷ αν και δεν αναγράφεται το όνομά του.

Χρήση της βιβλιοθήκης και δανεισμός

Τα βιβλία φαίνεται ότι δεν ήταν χρήσιμα μόνο για τους μοναχούς ούτε εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τις ανάγκες της λατρευτικής ζωής. Τις περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη χρήση της βιβλιοθήκης, τις αντλούμε από το δανειστικό κατάστιχο του 1807²¹⁸, το οποίο περιέχει καταγραφές χειρογράφων και εντύπων έως και το 1836. Πρόκειται για διάστημα 30 περίπου ετών, δηλαδή πολύ μικρό σε σχέση με τα έτη λειτουργίας της βιβλιοθήκης. Ωστόσο, με βάση το συγκεκριμένο κατάστιχο μπορούμε να έχουμε μία πολύ σημαντική εικόνα για το σύστημα δανεισμού και τους χρήστες της βιβλιοθήκης κατά τον 19ο αιώνα.

Το σύστημα δανεισμού φαίνεται ότι δεν έχει αυστηρούς περιορισμούς. Η διαδικασία πρέπει να ήταν πολύ απλή, ώστε να διευκολύνονται όλοι όσοι ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τα χειρόγραφα ή τα έντυπα της βιβλιοθήκης. Όποιος δανειζόταν ένα ή περισσότερα βιβλία, σημείωνε συνήθως ο ίδιος το όνομα του στο κατάστιχο και ενδεικτικά τον τίτλο του βιβλίου.²¹⁹ Κάποιες φορές, όμως, η σημείωση αυτή δεν προέρχονταν από τον δανειζόμενο, αλλά από τον βιβλιοθηκάριο, ο οποίος έγραφε τί έδωσε και σε ποιον.²²⁰ Επίσης, ο δανεισμός δεν απαιτούσε πάντοτε φυσική παρουσία του δανειζομένου. Δηλαδή, ήταν δυνατό σε ορισμένες περιπτώσεις η διαδικασία τόσο

²¹⁵ Κομίνης Α. Δ. (1988), η΄.

²¹⁶ Ο.π., 168.

²¹⁷ Ο.π., 8 (Πατμ. 5), 12 (Πατμ. 6), 16 (Πατμ. 11), 140 (Πατμ. 54), 176 (Πατμ. 68), 191 (Πατμ. 76), 192 (Πατμ. 77), 194 (Πατμ. 78), 203 (Πατμ. 82), 204 (Πατμ. 83), 206 (Πατμ. 84), 224 (Πατμ. 94).

²¹⁸ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), ν΄ - νθ΄.

²¹⁹ Για παράδειγμα *ἐγὼ ἀθανάσιος ἐπήρα ἓνα πατερικῶ*· ό.π., 396.

²²⁰ Για παράδειγμα *δέδωκα τὴν ἑκατονταετηρίδα τῶ Διδα(σκάλω) Ζωγράφω*· ό.π., 422.

του δανεισμού όσο και της επιστροφής του βιβλίου να πραγματοποιηθεί μέσω τρίτου προσώπου.²²¹

Επιπλέον, δεν υπήρχε όριο στην ποσότητα των βιβλίων που μπορούσε κάποιος να δανειστεί. Ιδιαίτερος, οι δάσκαλοι της Πατριάδας έπαιρναν από τη βιβλιοθήκη πολλούς τόμους ταυτόχρονα. Ακόμα, δεν υπήρχε όριο ούτε στη χρονική διάρκεια που μπορούσε κανείς να τα κρατήσει, δεδομένου ότι συναντάμε περιπτώσεις, όπου οι χρήστες της βιβλιοθήκης δανείζονταν βιβλία για μήνες ή και χρόνια. Σχετικά με την επιστροφή, αν και χωρίς αυστηρό κανόνα, υπάρχει μέριμνα να σημειώνεται, συχνά μαζί με την ημερομηνία.²²²

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι υπήρχε η δυνατότητα δανεισμού τόσο εντός και εκτός της Μονής, όσο και εκτός του νησιού. Αναφορές όπως *έλαβε και κάτω εις τὸν νάρθηκα ἐν βιβλίον*²²³ δείχνουν την κίνηση εντός της Μονής για τις ανάγκες των μοναχών. Από την άλλη, ασκητές, ιερείς και λαϊκοί του νησιού, δανείζονται τα βιβλία κανονικά για να τα έχουν στον τόπο διαμονής τους για όσο χρόνο τους είναι απαραίτητα. Φυσικά, ένα σίγουρο μέρος όπου θα υπήρχαν βιβλία της Μονής είναι η Πατριάδα Σχολή, όπου δάσκαλοι και μαθητές ήταν αναγκαίο να τα χρησιμοποιήσουν και να τα μελετήσουν για διδακτικούς σκοπούς. Αξιοσημείωτο είναι ότι επιτρεπόταν και η μετακίνηση των βιβλίων και σε άλλα μέρη, όπως στην Αίγινα, στην Κάλυμνο και αλλού.

Όσον αφορά στους χρήστες της βιβλιοθήκης, πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν υπήρχαν διακρίσεις. Κατά κύριο λόγο χρησιμοποιούσαν τη βιβλιοθήκη οι μοναχοί, οι ιερείς και οι ασκητές του νησιού, οι δάσκαλοι της σχολής και οι μαθητές. Επίσης, συναντάμε και άλλους λαϊκούς μόνιμους κατοίκους του νησιού ή περαστικούς. Έτσι, η βιβλιοθήκη απέκτησε δημόσιο χαρακτήρα και ήταν ανοιχτή για όλους όσους ήθελαν να μελετήσουν για λειτουργικό, διδακτικό ή προσωπικό λόγο.

Η λειτουργία της Βιβλιοθήκης τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, αποδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντική. Ενώ βρισκόμαστε στην εποχή της Τουρκοκρατίας, η Μονή έχει καταφέρει να συγκεντρώσει έναν τεράστιο πλούτο πνευματικής μόρφωσης και τον

²²¹ Για παράδειγμα: *ἔδωσα τοῦ ἡγουμένου ἕνα λεξικὸν τοῦ γεωργίου καὶ τὸ ἔδωσε τοῦ παρθενίου σαντορινέου καὶ [...] 1825: φευρ: 25: μοὶ ἐπέστρεψε μέσον τῆς ἀνταδέλφης του [...]*. Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), 398 καὶ 412- 413.

²²² Για παράδειγμα *δέδωκα τῶ μακαριωτάτῳ [...] τὴν ἐπέστρεψεν: μαρτίου 23· ὁ.π., 413.*

²²³ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), 410.

παρέχει ελεύθερα σε όσους θέλουν να καταρτιστούν είτε σε θεολογικό είτε σε άλλο επίπεδο για προσωπικούς ή εκκλησιαστικούς και διδακτικούς λόγους. Παράλληλα, είναι αυτονόητο, ότι η λειτουργία της Σχολής είναι αποτελεσματικότερη, καθώς δάσκαλοι και μαθητές μπορούν να έχουν πρόσβαση σε ποικιλία εγχειριδίων· γραμματικές, λεξικά, μαθηματικά, γεωγραφία, κείμενα θεολογικά και ιστορικά. Συνεπώς, επιβεβαιώνεται η αξία της Βιβλιοθήκης, όχι μόνο για τη διαφύλαξη των βιβλίων ανά τους αιώνες, αλλά και για τις δυνατότητες που παρέχει στους ανθρώπους της εποχής.

Βιβλιοθηκάριοι

Όπως έχει προαναφερθεί, από το 1770 διορίζεται ειδικός βιβλιοθηκάριος. Ωστόσο, δεν μας είναι γνωστό κανένα όνομα βιβλιοθηκαρίου για αυτήν την περίοδο.²²⁴ Από σημειώματα σε έντυπα μπορούμε να υποθέσουμε ότι, αρχικά, υπεύθυνος της βιβλιοθήκης ήταν ο Αθανάσιος Χρυσόχοος (περί το 1760), και στη συνέχεια ο ιερομόναχος Θεοφύλακτος (τέλη 18ου αιώνα), και οι δύο με την ιδιότητα του εκκλησιάρχη.

Για τον 19ο αιώνα γνωρίζουμε πέντε πρόσωπα που άσκησαν χρέη βιβλιοφύλακα, από τους οποίους οι τρεις αναγνωρίζονται στο δανειστικό κατάστιχο του 1807. Ο πρώτος είναι ο ιερομόναχος Ιωακείμ Χωνόγλου, ο οποίος στο κατάστιχο αναφέρεται ονομαστικά: *ὁ βιβλιοφύλαξ Ἰωακείμ*²²⁵ και αναγνωρίζεται σε πολλά σημειώματα των εντύπων. Στη συνέχεια, χρέη βιβλιοφύλακα φαίνεται να ανέλαβε ο ηγούμενος Ιάκωβος Μελιγιάννης²²⁶ (περί το 1822-1831), ο οποίος το 1829 επικυρώνει με αυτήν την ιδιότητα την απογραφή βιβλίων που είχε καταγράψει ο Ποθητός Νικολαΐδης.²²⁷ Στο κατάστιχο υπάρχουν δικές του καταγραφές μετά το φ. 146. Ο τρίτος βιβλιοθηκάριος που αναγνωρίζεται από το κατάστιχο δανεισμού (μετά το φ. 153) είναι ο προηγούμενος Γρηγόριος Πιτηλός.

Στη συνέχεια, χρέη βιβλιοφύλακα ανέλαβε ο Βενιαμίν Γρημάνης²²⁸ και από το 1856 ο Ιερόθεος Φλωρίδης,²²⁹ ο οποίος, όπως έχει προαναφερθεί, συνέβαλε ιδιαίτερος

²²⁴ Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), νβ'.

²²⁵ Ο.π., 431.

²²⁶ Η ηγουμενία του έληξε το 1823.

²²⁷ Ο.π., 393.

²²⁸ Βραβεΐον (1930), 109 σημ. 5 και Σακκελίων Ι., ε'.

²²⁹ Βραβεΐον (1930), 119· Σακκελίων Ι., ε' και Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), ι', λα', νθ'-ξγ'.

στην οργάνωση και καλύτερη λειτουργία της βιβλιοθήκης, τόσο με την μεταφορά της σε νέο χώρο, όσο και με την καταλογογράφηση των εντύπων.

Για τον 20ο αιώνα αναφέρεται ότι υπεύθυνος της βιβλιοθήκης ήταν ο ιερομόναχος Ιεζεκιήλ Ιατρόπουλος,²³⁰ ο οποίος έλαβε την ιδιότητα μετά τον Ι. Φλωρίδη και ίσως, στην αρχή να συνεργάστηκε με τον αδελφό του Ι. Φλωρίδη, Διονύσιο. Τέλος, φαίνεται ότι υπηρέτησε στη βιβλιοθήκη ο Πάτριος προηγούμενος και αρχιμανδρίτης Μελέτιος Μαργιόλος,²³¹ σημειώσεις του οποίου υπάρχουν σε κάποια έντυπα.

²³⁰ *Βραβεῖον* (1930), 127 και Φραγκίσκος Ε.Ν. – Φλωρεντής Χρ. (1993), ξδ'.

²³¹ *Βραβεῖον* (1930), 139.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας την μελέτη της ιστορίας της Βιβλιοθήκης της Μονής Πάτμου και αφού ασχοληθήκαμε με την ίδρυση, την εξέλιξη και τα τμήματα χειρογράφων και εντύπων, μπορούμε να επιβεβαιώσουμε την αξία της. Είναι αξιοθαύμαστο ότι από την βυζαντινή εποχή έως και σήμερα, δηλαδή για εννιακόσια περίπου χρόνια, έχει αδιάκοπη λειτουργία.

Το υλικό, χειρόγραφο και έντυπο, που φυλάσσεται στο χώρο της Βιβλιοθήκης της Μονής, την καθιστά μια από τις μεγαλύτερες και σπουδαιότερες Βιβλιοθήκες της Ελλάδας. Όμως, εκτός από το πλούσιο και αναντικατάστατο περιεχόμενό της, έχει ιδιαίτερη σημασία και το γεγονός ότι πέρασαν πολλοί άνθρωποι, μορφωμένοι και μή, μοναχοί και λαϊκοί, οι οποίοι όχι μόνο διευκολύνθηκαν οι ίδιοι, αλλά και βοήθησαν στη διατήρηση του υλικού της είτε ως δωρητές είτε ως αντιγραφείς και ανακαινιστές των βιβλίων της.

Είναι πραγματικά εντυπωσιακό το γεγονός ότι παρά την μακραίωνη ιστορία της και τις αντιξοότητες που υπάρχουν πάντοτε στο πέρασμα των αιώνων, και ιδιαιτέρως κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, δεν σταμάτησε να λειτουργεί. Ξεκινώντας φυσικά από τον ιδρυτή της, όσιο Χριστόδουλο, με τον προσωπικό κόπο του οποίου, αλλά και με τις συμβουλές και παρακαταθήκες του, η Βιβλιοθήκη αναδείχθηκε σε μεγάλο πνευματικό κέντρο, το οποίο παραμένει ζωντανό έως τις ημέρες μας.

Βιβλιογραφία

Πηγές:

Miklosich F. – Müller I. (1890), *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τομ. 6: *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis 3*, Wien: Gerold.

Βρανούση, Ε. Λ. (1980), *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου. Τόμ. Α': Αυτοκρατορικά. Διπλωματική έκδοσις, γενική εισαγωγή, ευρετήρια, πίνακες*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Πίναξ τῶν ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῆ τῆς νήσου Πάτμου ἀξιολογωτέρων εὕρισκομένων βιβλίων, P.G. 149, στηλ. 1047-1052.

Λεξικά:

Δημητράκος Δ. (1964), *Μέγα λεξικόν ὅλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, δημοτικὴ – καθαρᾶ – μεσαιωνικὴ – μεταγενεστέρα – αρχαία*, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Ελληνική Παιδεία.

LBG, Lexicon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts (1994, 2017), Band I, VIII, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Μελετήματα:

Astruc, Ch. (1981), “L’ inventaire dressé en septembre 1200 du trésor et de la bibliothèque de Patmos. Édition diplomatique”, *TM* 8, Hommage à M. Paul Lemerle, 15-30.

Astruc Ch. (1994), “Les listes de prêtres figurant au verso de l’ inventaire du trésor et de la bibliothèque de Patmos dressé en septembre 1200”, *TM* 12, 495-499.

Atsalos B. (1971, ²2001), *La terminologie du livre manuscrit à l’époque Byzantine, Ελληνικά: Παράρτημα 21*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (β’ εκδ. University Studio Press).

Άτσαλος Β. (2004), *Παλαιογραφικά και Κωδικολογικά Ανάλεκτα*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Βρανούση Έ. Λ. (1964-65), «Ο καθηγούμενος της Μονής Πάτμου Ιωσήφ Ιασίτης και η αρχαιότερη αναγραφή χειρογράφων της Μονής», *ΔΧΑΕ* περ. 4, 4 (Τιμητικός τόμος Γ. Σωτηρίου), 345-352.

Βρανούση Έ. Λ. (1966), *Τα αγιολογικά κείμενα του οσίου Χριστοδούλου ιδρυτού της εν Πάτμω Μονής – Φιλολογική παράδοσις και ιστορικά μαρτυρία*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Βογιατζής Σ. (2012), *Η οικοδομική ιστορία της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press,.

Clarke E. D. (1814), *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, London: R. Watts Broxbourn Herts.

Diehl Ch. (μετάφρ.: Σπ. Ι. Τηλιακός 1910), *Τὸ σκευοφυλάκιον καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Πάτμου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἰγ' αἰῶνος*, Αθήνα: Τυπογραφεῖο Ἀθαν. Γ. Δεληγιάννη.

Ιερομ. Μακάριος Σιμωνοπετρίτης (2006), *Νέος Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, τόμ. VII, Αθήνα: Ἰνδικτος.

Ipert S. - Vinourd F. (2008), “Un groupe particulier de reliures byzantines au monastère Saint Jean le Théologien de Patmos”, στο: *Το βιβλίο στο Βυζάντιο, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα 13-16 Οκτωβρίου 1005*, επιμ. Τσιρώνη Ν. - Λέγγας Μπ. – Λαζαρίδου Α., Βιβλιοαμφιάστης 3, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 253-268.

Καλλίμαχος Δ. (1912-1918), «Πατμιακῆς βιβλιοθήκης συμπλήρωμα. Ἰγνώστοι κώδικες», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 10 (1912), 11 (1913), 12 (1913), 13 (1914), 14 (1915), 15 (1916), 16 (1917), 17 (1918).

Κομίνης Α. Δ. (1968), *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, Πρόλογος Α.Δ. Ζακυθνοῦ, Αθήνα: Βασιλικὸν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν.

Κομίνης Α. Δ. (1988), *Πατμιακὴ βιβλιοθήκη, ἥτοι νέος κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ἱεράς Μονῆς Αγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, τομ. 1: κώδικες 1-101, Αθήνα: Ἱερά Μονή Πάτμου.

Κομίνης Α. Δ., επιμ. (1988), *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Κοτζάμπαση Σ. (2004), *Βυζαντινά χειρόγραφα από τα μοναστήρια της Μικράς Ασίας*, Αθήνα: Έφεσος.

Μελιανός Ι.Μ. (2012), *Πατμιακή βιβλιοθήκη. Κατάλογος των εντύπων (15^{ος} -19^{ος} αι.), Νέες προσκτήσεις της βιβλιοθήκης, προσθήκες και συμπληρώσεις στους τόμους Α'-Β'-Γ'*, Αθήνα: Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Melissakis Z. (2018), "Cataloguing Greek Manuscripts in Greece. Recent Progress, Current Developments, Future Efforts and the Case of the Monastery of Patmos" στο *Greek Manuscript Cataloguing: past, present, and future*, Belgium: Brepols Publishers, 67-73.

Μελισσάκης Ζ. (2019), «Ένας Βυζαντινός Κατάλογος Χειρογράφων στη Μονή Πάτμου» στο *Λόγοι και Λογιοσύνη στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 47-75.

Melissakis Z. (2020), "Restauro e rilegatura di manoscritti nel monastero di patmos durante il periodo post-bizantino. Primi approcci" στο *Le livre manuscrit grec: écritures, matériaux, histoire Actes du IXe Colloque international de Paléographie grecque Paris, 10-15 septembre 2018*, Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, 575-611.

Polemis I., Antonopoulou Th. (2021), *Vitae et miracula sancti Christoduli Patmensis*, *CFHB 56*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Σακκελίων Ι. (1890), *Πατμιακή βιβλιοθήκη ήτοι αναγραφή τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καὶ βασιλικῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν*, Αθήνα: εκδ. Φιλολογικός σύλλογος Παρνασσός.

Τσουλκανάκης Ν. Αρχιμ. (1991), *Ἀθανάσιος ἱερομόναχος Χρυσοχόου ὁ Πάτμιος διδάσκαλος τῆς Σχολῆς τῆς Μυκόνου (18ος αι.), Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἐπιστημονικῆς Παρουσίας Ἐστίας Θεολόγων Χάλκης» Β' (1991) 409-433*, Αθήνα.

Τωμαδάκης Ν. Β. (1952-1961), *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι*, τόμ. I-IV, Αθήνα: Τυπογραφείο Μηνά Μυρτίδη.

Φλωρεντής Χ. Γ. (1980), *Βραβεῖον τῆς ἱεραῆς μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, (Διπτύχων Παράφυλλα 1).

Φραγκίσκος Εμμ. Ν. και διακ. Φλωρεντής Χ. (1993, 1995, 1996), *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων (15ος–19ος αἰ.)*, τόμ. I-IV, Αθήνα: Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν.